

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

(Η διαμόρφωση τῆς ιστορικῆς σκέψης στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα)

François Châtelet

Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΗΔΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

I

Σύμφωνα με τὴν παράδοση,¹ περί τὸ 446, ὁ Ἡρόδοτος διάβασε τὰ ὠραιότερα κεφάλαια τῆς Ἱστορίας του στὴ συνέλευση τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ καὶ προκάλεσε τέτοιον ἐνθουσιασμό ὥστε νὰ τὸν ἀνταμείψει ἡ Πόλη μὲ ἓνα σημαντικό ποσό. Ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ βαθμός αὐθεντικότητος αὐτοῦ τοῦ μύθου, τὸ γεγονός ὅτι γεννήθηκε, ὅτι ἔφθασε μέχρις ἐμᾶς, ἔχοντας μάλιστα ὑποστῇ καὶ διογκώσεις,² ἀποτελεῖ ἐπαρκὴ ἀπόδειξη τῆς σημασίας πού ἔδινε ἡ κλασικὴ Ἑλλάδα στὴν ιστοριογραφία, στό ἔργο τοῦ Ἡροδότου καὶ στό θέμα πού πραγματεύεται.³

Περί τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ἡ ἀνάμνηση τῶν Μηδικῶν Πολέμων εἶναι ζωντανή στὴ μνήμη ὅλων. Ὁ μέγας φόβος, ἡ διείσδυση τῆς τεράστιας στρατιᾶς μέχρι τὴν καρδιά τῆς χερσονήσου, ἡ ὀλιγωρία μερικῶν πόλεων καὶ τὸ ὑποδειγματικό θάρρος πού ἔδειξαν πολλές ἄλλες, τὰ ἀτομικά παραδείγματα ἡρωισμού συνιστοῦν συλλογικὲς μνῆμες πού δίνουν στὴν Ἑλλάδα ἓνα ἐνδοξο παρελθόν. Ἡ δύσκολη νίκη ἐπὶ τῶν Περσῶν εἶναι τὸ μείζον γεγονός πού δημιουργεῖ σ' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Ἑλλάδας τὴν αἴσθηση τῆς δύναμης καὶ τοῦ μεγαλείου τους· ἡ νίκη αὐτὴ ἀποκάλυψε στοὺς Ἕλληνες τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν θεσμῶν τους. Ἡ εἰσβολὴ τοὺς ἔφερε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μ' ἓναν ξένο καὶ μακρινό κόσμο, ἓναν κόσμο τεράστιο καὶ τρομερό ἐνῶ, ταυτόχρονα, τοὺς ἔκανε ν' ἀποκτήσουν ἱστορικὴ συνείδηση τῆς βαθιᾶς ἐνότητος πού, πέρα ἀπὸ θεσμικὲς ιδιαιτερότητες, συγκροτεῖ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἑλλένου σὲ ἓναν ταυτόσημο πολιτισμό κι ἓνα κοινὸ πεπρωμένο. Μία κοινότητα στηριζόμενη σὲ γεγονότα ἔρχεται ν' ἀντικαταστήσει τὴ μυθικὴ κοινότητα: ἂν ὁ Δάτις καὶ ὁ Ἀρταφέρνης δὲν εἶχαν νικηθεῖ στό Μαράθωνα, ἂν ὁ Ξερξὺς εἶχε θριαμβεύσει στὴ Σαλαμίνα, ἡ Ἑλλάδα ὀλόκληρη θὰ εἶχε κατακτηθεῖ καὶ θὰ γινόταν μέρος τῆς Αὐτοκρατορίας πλάι στίς ἄλλες σατραπείες, τὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία ἢ τὸν Ἑλλήσποντο. Ἡ δυσχέρεια καὶ οἱ ἀβεβαιότητες τῆς σύγκρουσης, ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ εἰσβολέα, ἡ ὕλική ὑπεροχὴ τῶν Βαβυλῶν, ἀκόμα καὶ οἱ προδοσίαι συντελοῦν στό νὰ καταστῇ ἐντονότερη αὐτὴ ἡ συνείδηση μίας ἐνότητος τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς. Οἱ διπλωματικές διαπραγματεύσεις μεταξύ τῶν Πόλεων-Κρατῶν, οἱ πολεμικὲς διαβουλεύσεις, τὰ λεπτὰ ζητήματα πρωτοκαθεδρίας, ἡ ἐκτίμηση τῆς συνεισφορᾶς κάθε Πόλης-Κράτους, ἡ ἀποδοχὴ θυσιῶν καὶ ἡ ἀμφίβολη ἔκβαση τοῦ ἀγῶνα ἔθεσαν συγκεκριμένα προβλήματα πού βρῆκαν τὴ λύση τους μέσα ἀπ' τὴν κοινὴ δράση. Παραδείγματος χάριν, οἱ δισταγμοὶ τῶν Λακεδαιμονίων μόλις ἔγινε ἡ εἰσβολή

είναι χαρακτηριστικοί: πρέπει πράγματι νά στείλουμε στρατεύματα έξω από τήν Πελοπόννησο καί νά συμμετάσχουμε στή μάχη πλάι στους Αθηναίους καί τούς Πλαταιείς ἢ μήπως εἶναι προτιμότερο ν' ἀρκεστοῦμε στήν ὀχύρωση τοῦ Ἰσθμοῦ καί στήν ὑπεράσπιση τοῦ πάτριου ἐδάφους μέ τή συνδρομή τῶν ἄμεσων συμμάχων μας;⁴ Ἡ Σπάρτη, λίγο καθυστερημένα πράγματι, στρέφεται πρὸς τήν πρώτη λύση· καί ὀφείλουμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ λόγοι πού τήν ὀδηγοῦν σ' αὐτήν τήν ἀπόφαση εἶναι καί συναισθηματικοί καί στρατιωτικοί, καθὼς ἡ κατάσταση πού ἐπικρατεῖ δημιουργεῖ ἕναν σχεδόν αὐτόματο δεσμό μεταξύ τοῦ αἰσθήματος ἀλληλεγγύης τῶν Ἑλλήνων καί τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν.

Συχνά λέγεται ὅτι ἡ κλασικὴ Ἑλλάδα γεννήθηκε ἀπὸ τους Μηδικούς Πολέμους. Ἄν καί ἡ νίκη ἐπὶ τῶν Περσῶν ἐπέτρεψε στήν ἐλληνικὴ σκέψη νά αὐτοσυνειδητοποιηθεῖ, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἔτσι λύθηκαν ὅλα τὰ προβλήματα, καί ἡ περίοδος πού ἀρχίζει μετὰ τήν κατάληψη τῆς Σηστοῦ ἀπὸ τους Αθηναίους δέν ἀποπνέει τήν ἡρεμὴ βεβαιότητα πού φέρνει συνήθως στό νοῦ ἡ ἰδέα τοῦ κλασικισμοῦ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀπὸ τόν ἀγῶνα καί τῇ νίκῃ ἔχουν ἀνακύψει προβλήματα πού πρέπει νά λυθοῦν. Μεταξὺ τοῦ 480 καί τοῦ 430, μεταξύ τῆς Σαλαμίνας καί τῆς ἑναρξῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, οἱ ἐλληνικὲς Πόλεις-Κράτη μάχονται σέ μία σειρά ἐξωτερικῶν καί ἐσωτερικῶν συγκρούσεων πού θά προβληθοῦν καθαρότατα μέσα ἀπὸ τὴ διαμάχη μεταξύ τῆς σπαρτιατικῆς ὀλιγαρχίας καί τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Καταρχὴν ἐνδιαφέρει ἡ διατήρηση τῆς ἀνεξαρτησίας. Ὁ ἀσιατικὸς κίνδυνος ἔχει ἀπομακρυνθεῖ, δέν ἔχει ἐξαφανισθεῖ. Ἡ περσικὴ ἰσχὺς διατηρεῖται καί οἱ συγκρούσεις συνεχίζονται μέ ποικίλες ἐκβάσεις. Ἀκόμα καί μετὰ τήν Καλλιέιο εἰρήνη ἡ σκιά τοῦ Μεγάλου Βασιλέα ἐξακολουθεῖ νά πλανᾶται πάνω ἀπὸ τὴ χερσόνησο καί πολλοὶ πολιτικοὶ παίζουν τό χαρτί τῆς Ἀσίας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολέμων πού σπαράσσουν τήν Ἑλλάδα. Ἡ ἐνότητα πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ τὴ στιγμὴ τοῦ μεγάλου φόβου δέν διατηρήθηκε καί ὅσοι σκέπτονται σοβαρὰ συχνὰ βλέπουν μέ ἀνησυχία πότε τὴ μία πότε τήν ἄλλη ἐλληνικὴ Πόλη νά συμμαχεῖ μέ τούς βαρβάρους. Ὅμως, ἄλλο εἶναι τό σοβαρότερο κακό. Ἡ συνειδητοποίηση τῆς πολιτιστικῆς ἐνότητας δέν ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τήν ἐπίτευξη πολιτικῆς ἐνότητας: αὐτὴ ἡ τελευταία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μία ἐπιθυμία πού κάθε μεγάλη Πόλη — καί κατ' ἐξοχὴν ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη — ἀποσκοπεῖ νά ἐκπληρώσει πρὸς ἴδιον ὄφελος. Ποιὸς ἔχει τὰ μεγαλύτερα δικαιώματα στήν ἐξουσία; Ἐπικαλοῦνται τίς μυθολογικὲς πηγές, τὴν ἀληθινὴ ἢ τὴν ὑποτιθέμενη καταγωγή· ἀλλὰ κυρίως ἡ σκέψη στρέφεται στοὺς Μηδικούς Πολέμους, ποιά καθήκοντα εἶχε ἀναλάβει καθένας τότε, ποιὸς ἔδειξε τότε ἡρωισμό. Ἡ διπλωματία καί οἱ ἀνταγωνισμοὶ γιὰ τὴν ἐπιρροή, ἂν καί οὐσιαστικὰ στηρίζονται στὴ δύναμη, συχνὰ χρησιμοποιοῦν σὰν πρόσχημα τίς πράξεις τῶν Θερμοπυλῶν, τῆς Σαλαμίνας ἢ τῶν Πλαταιῶν. Μέχρι τὴν εἰσβολὴ κάθε Πόλις-Κράτος προσπαθοῦσε νά ἐπιτύχει μία ἐσωτερικὴ ἰσορροπία καί τὰ ὄνειρα γιὰ ἡγεμονία δέν ξεπερνοῦσαν ποτὲ τὴ γειτονικὴ Πόλη. Ἡ νίκη ἔδειξε τὴν ἐκπληκτικὴ δύναμη πού θά κατεῖχε ὁποῖος κατόρθωνε νά διοικήσει ὅλους τοὺς Ἕλληνες καί πόσα πλούτη θά μπορούσε νά συγκεντρώσει, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν

οικονομική διαχείριση της Ελλάδας, αλλά και από την ήγεμονία στη θάλασσα και τις ακτές της Μεσογείου. Δεν πρόκειται πλέον για απλή ίδρυση αποικιών και για διοχέτευση του υπερβάλλοντος αριθμού πολιτών σε έμπορικά παραρτήματα, πρόκειται για δημιουργία μίας παγκόσμιας αυτοκρατορίας ανάλογης μ' εκείνην που σχεδίαζαν ο Δαρείος και ο Ξέρξης. Βέβαια, οι ταξιδιώτες είχαν ήδη περιγράψει χώρες μακρινές και οι έμποροι είχαν ήδη συνάψει σχέσεις με τον ασιατικό κόσμο. Όμως, τίς προοπτικές τίς άλλαξε ή παρουσία των Βαρβάρων στην ελληνική γη: κατά τους Μηδικούς Πολέμους οι λαοί της Ελλάδας γνώρισαν την έκταση του κόσμου, την ποικιλία εθίμων και θεσμών, την πληθώρα προϊόντων και πλούτου. Αυτοί οι πόλεμοι, ταυτόχρονα με τίς μεγάλες και πολύ σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών που προκάλεσαν, φαίνεται ότι παρήγαγαν και μία οικονομική κίνηση που ή έκτασή της δεν είχε προηγούμενο. Βέβαια, ή μέχρι τότε εξέλιξη την είχε προετοιμάσει και όλα ήταν, κατά κάποιον τρόπο, ώριμα ώστε μία καταστροφή να προκαλέσει αυτήν τη δυναμική κινητοποίηση που χαρακτηρίζει την κλασική περίοδο. Οί πολεμικοί στόλοι έχουν αναπτυχθεί πολύ και ή ναυσιπλοΐα έχει γίνει ευκολότερη. Ο παλαιός πολιτισμός που βασιζόταν κυρίως στην καλλιέργεια της γης πρέπει πλέον να δώσει τό προβάδισμα σε μία νέα οικονομία που παρέχει πολύ σημαντικότερη θέση στο εμπόριο και ιδίως στις συναλλαγές με τό εξωτερικό. Στόν υλικό τομέα, όλα όσα υποσχόταν ή μεσαιωνική περίοδος πραγματοποιούνται ταχύτατα και ό κίνδυνος φαίνεται να έχει επιταχύνει την εξελικτική πορεία. Η νίκη, απομακρύνοντας την απειλή των Βαρβάρων, έχει λύσει μία σειρά προβλημάτων εξωτερικής πολιτικής και ενθαρρύνει τά επεκτατικά όνειρα· ό πόλεμος, διευρύνοντας τόν όρίζοντα και ανατρέποντας τά πλαίσια οικονομικής ζωής που προϋπήρχαν έχει προκαλέσει διαφωνίες που λύνονται μόνον με τή χρήση βίας.

Η ίδια ή έσωτερική δομή των Πόλεων-Κρατών έχει επηρεασθεί σε μεγάλο βαθμό. Σ' αυτήν την περίπτωση τό παράδειγμα της Αθήνας είναι, αναμφίβολα, τό πιο σημαντικό. Η γενική κινητοποίηση, ή πυρπόληση της πόλης από τόν Ξέρξη, τό πένθος και ό φόβος που ένιωσαν όλοι οί Αθηναίοι από κοινού συνέβαλαν σε μία προσέγγιση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων: έστω και προσωρινά, οί φατρίες αναστέλλουν τίς μεταξύ τους διαμάχες και ό Άριστειδης πηγαίνει να συναντήσει τόν Θεμιστοκλή τήν παραμονή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας⁵ για να τόν βοηθήσει στό έγχείρημά του· μετά τή νίκη συμμετέχουν και οί δύο στην ανασυγκρότηση της πόλης. Έκείνοι που ώφελούνται περισσότερο από αυτήν τήν ιερή συμμαχία είναι οί τεχνίτες, οί μικρέμποροι, οί ναυτικοί: συμμετείχαν τίς μάχες με ύποδειγματικό θάρρος και οί «θῆτες», οί όποιοι κινητοποιήθηκαν ως κωπηλάτες, έκαναν θαύματα στό Άρτεμίσιο, στη Σαλαμίνα, στη Μυκάλη. Αντίθετα, οί πλούσιοι που άποτελοῦσαν τό ίππικό νικήθηκαν τίς περισσότερες φορές από τους βαρβάρους πολεμιστές και ή τακτική που άκολούθησαν δεν τούς επέτρεψε να διακριθούν καθόλου.

Οί μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη είχαν θέσει τά θεμέλια της πλήρους δημοκρατίας· όμως ή έγκαθίδρυση μιās άπόλυτης πολιτικής ισότητας

συνάντησε πολυάριθμες αντιστάσεις εκ μέρους των ευγενών και των πλουσίων. Η σημασία που προσέλαβε ο λαός κατά την άμυνα της Πόλης-Κράτους παρέχει στους δημοκρατικούς ισχυρά επιχειρήματα για να καταλύσουν και τα τελευταία προπύργια της ολιγαρχίας των ευγενών: αρχικά κατά προτροπή του Θεμιστοκλή και, μετά από μία περίοδο αντίδρασης, χάρη στον Εφιάλτη θεσπίζονται νόμοι που θεσμοθετούν την πλήρη ισότητα μεταξύ των πολιτών. Έδω, και πάλι, πρέπει να αποφύγουμε να εκλάβουμε τον πόλεμο κατά των Βαρβάρων ως τον μοναδικό λόγο για τον όποιον η Αθήνα έγινε η κατ' έσοχήν δημοκρατία του αρχαίου κόσμου. Η σύγκρουση απλώς ενδυνάμωσε μία τάση προγενέστερη: συγκεκριμένα επιτάχυνε τη δημοκρατική και επεκτατική ροπή της Αθήνας και, ως εκ τούτου, επέτεινε τον ανταγωνισμό που την αντιπαρέθετε προς την Σπάρτη, την τόσο στέρεα έδραιωμένη στις ολιγαρχικές παραδόσεις.

Όπως είδαμε, η σημασία του θέματος που πραγματεύεται, ο Ηρόδοτος αναγνωριζόταν από τους συγχρόνους του και η πολιτική κατάσταση της Ελλάδας κατά τα μέσα του 5ου αιώνα συντελούσε, ώστε να καθίσταται περισσότερο αξιοπρόσεκτη ή παρεχόμενη από αυτόν αφήγηση των γεγονότων. Εκτός από την εύλογη πατριωτική υπερηφάνεια που μπορούσε να προκαλεί σε λαούς ευχαρίστως παρασυρόμενους σε εθνικιστικές εξάρσεις, εκτός από την ίδια την περιέργεια που μπορούσε να διεγείρει μέ το ανεκδοτολογικό περιεχόμενό της, ή *Ιστορία* παρείχε σε όλους επιχειρήματα: επέτρεπε στον έναν να κομπάζει για την πόλη του· στον άλλον να υπερασπίζεται τα συμφέροντα του κόμματός του και σ' έναν τρίτον να δίνει μαθήματα μετριοπάθειας. Σ' αυτήν την τεράστια συλλογή που φαινομενικά ήταν τόσο ετερόκλητη, ο κοινός νοός αποκτούσε περιεχόμενο και η σκέψη αναπαράσταση.

Πράγματι, η *Ιστορία* συνιστά από πολλές απόψεις μία έγκυκλοπαίδεια των ιστορικών, γεωγραφικών και κοινωνιολογικών γνώσεων της εποχής. Ο ετερόκλητος χαρακτήρας της οφείλεται στο γεγονός ότι είναι έργο που συγκεντρώνει όλα όσα μπορεί και πρέπει να γνωρίζει ένα ευρύ πνεύμα: από αυτήν την άποψη ή έμβελεια του έργου υπερβαίνει κατά πολύ τους Μηδικούς Πολέμους και η πληθώρα παρεκβάσεων, πολύ απέχοντας από το να μειώνει την αξία του, αντιθέτως αυξάνει το βάρος του και εμπλουτίζει τη σημασία του. Και η σπουδαιότητα που απέδιδαν στην *Ιστορία* οι Έλληνες της εποχής του Περικλή διατηρείται ακέραια για μας: δεν υπάρχει κείμενο που να επιτρέπει ν' αντιληφθούμε με μεγαλύτερη ευρύτητα και σαφήνεια την κρίση ενός ανθρώπου καλλιεργημένου, με πνεύμα ανεξάρτητο, περίεργο και παρατηρητικό, κρίση ή οποία δεν περιορίζεται στα ιστορικά γεγονότα που συνεισέφεραν στη διαμόρφωση του κλασικού ελληνικού πολιτισμού, αλλά επεκτείνεται στη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία ήθων και θεσμών του τότε γνωστού κόσμου. Αναμφίβολα, ο Ηρόδοτος δεν είναι θεωρητικός. Αναμφίβολα, δεν εκφέρει ακριβείς πολιτικές κρίσεις και αναφέρει τίς πλέον αντιτιθέμενες θεωρίες με την ίδια καλή προαίρεση και τό ίδιο χιούμορ. Αντικατοπτρίζει όμως έναν τρόπο σκέψης και συνενώνει στην *Ιστορία* του ποικίλα ρεύματα ιδεών τα οποία προσλαμβάνει τόσο από τους θρύλους και

τήν παραδοσιακή σκέψη, όσο και από τή δική του προσωπική εμπειρία και τό νεοτεριστικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του.

Ἐπιπλέον, μιά ἐξαιρετικά χρήσιμη συνεισφορά γιά τήν παρούσα μελέτη, ὁ ταξιδιώτης τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Ἀνατολῆς ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τίς ἰδέες του: δέν ἀρκεῖται στήν περιγραφή τῶν ἐλληνικῶν καί ἀλλοδαπῶν συνηθειῶν, ἐπιχειρεῖ, ἂν ὄχι πάντοτε νά τίς ἐξηγήσει, νά τίς δικαιολογήσει τουλάχιστον μερικές φορές καί νά τίς κατανοήσῃ· στίς διηγήσεις τῶν γεγονότων προσθέτει μία διερεῦνιση, θετική σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, τῶν αἰτίων πού τά προκάλεσαν τά ἄτομα δέν περιγράφονται ἀπλῶς· ἀναλύονται καί κρίνονται μέ σοφία καί ἀγαθή προαίρεση· καί ἀκόμη σημαντικότερο, ὑπό τήν προοπτική πού προσπάθησα νά καταστήσω σαφή στήν «Εἰσαγωγή», εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἐπιχειρεῖ νά ὀρίσῃ τή σημασία τοῦ ἀνθρώπινου πεπρωμένου καθώς αὐτό συμπλέκεται μέ τό πραγματικό δράμα τοῦ πολέμου, τῆς βίας καί τῆς φιλοδοξίας. Στόν Ἡρόδοτο βρίσκουμε κάτι περισσότερο ἀπό μία πρωτότυπη ἱστορία, κάτι περισσότερο ἀκόμη καί ἀπό μία συνειδητή ἱστορία. Σίγουρα, δέν πρέπει νά προσπαθήσουμε νά διακρίνουμε σ' αὐτόν τή σκιαγράφηση μίας θεωρίας τοῦ γίνεσθαι τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων οὔτε μίας θεωρίας τῆς ἱστορικῆς αἰτιότητος. Ὅπως ὡς ἱστορικός καί κοινωνιολόγος, ὁ Ἡρόδοτος παρέχει μόνον ἀσαφεῖς πληροφορίες καί ἀνεπαρκεῖς ἀναλύσεις στούς σύγχρονους μελετητές,⁶ ἔτσι καί ὡς φιλόσοφος ταῆς ἱστορίας ἀπηχεῖ συχνά ἰδέες ἀπροσδιόριστες καί σκοτεινές πού προέρχονται ἀπό τήν παράδοση. Ἡ φιλοσοφική του σκέψη δέν εἶναι καθόλου ἀσφαλέστερη ἀπό τή μέθοδό του ὡς ἱστορικοῦ.

Παρ' ὅλα αὐτά, αὕτη ἀκριβῶς ἡ ἀνάμιξη ὀρθολογισμοῦ ἐν τῇ γενέσει καί ἐπιβίωσης ἀρχαϊκῶν καταλοίπων καθιστᾷ τή μαρτυρία του ἐξαιρετικά πολύτιμη: τό γεγονός ὅτι συμπαραθέτει τά ἀγαπημένα θέματα τῶν λυρικῶν ποιητῶν, τή μεταφυσική πού ἔπαιξε καθοριστικό ρόλο στή γέννησή τῆς τραγωδίας, τίς γνώσεις τῶν λογογράφων καί τῶν ταξιδιωτῶν καί τίς ἀνησυχίες τοῦ συγχρόνου του νεοτεριστικοῦ πνεύματος, εἶναι διπλά ἀποκαλυπτικό. Ἀφενός, ἐπιτρέπει τήν κατανόηση τῶν κυρίων δομῶν τῆς παραδοσιακῆς σκέψης καί τήν ἐπανεύρεση, μέ τρόπο ἀπλούστερο, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ἀποκαθαρμένο, τῆς θεώρησης τοῦ κόσμου πού ὑποστηρίζει τά ἔργα τοῦ Πινδάρου ἢ τοῦ Αἰσχύλου, παραδείγματος χάριν. Ἀφετέρου, καθιστᾷ δυνατή μία καλύτερη κατανόηση τῆς ἀμφισημίας πού χαρακτηρίζει τήν κλασική ἐλληνική σκέψη ἐν τῇ γενέσει της, ὅταν ἐξακολουθεῖ νά ἐμφορεῖται ἀπό μυθολογικό πνεῦμα κι ὅμως εἶναι ἤδη ἀνοικτή στήν ὀρθολογική κριτική. Ὡστε ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων πού μᾶς παραδίδει ὁ Ἡρόδοτος δέν μᾶς γνωρίζει μόνον, σέ ὅλη τους τήν καθαρότητα καί κατά κάποιον τρόπο ἀπαλλαγμένες ἀπό τίς ἀσάφειες μίας ποιητικῆς ἐκφρασης, τίς ἔννοιες πού ἀνήκουν στήν ἀρχαϊκή σκέψη, ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ πεπρωμένου ἢ τοῦ ἁμαρτήματος, μᾶς μαθαίνει ἐπίσης πῶς οἱ ἔννοιες αὐτές, προσαρμοζόμενες στήν πρακτική ἀνθρώπων πού θεωροῦνται στά πλαίσια τῆς ἱστορικότητάς τους, μετασχηματίζονται καί συγχωνεύονται μέ τίς νέες ἰδέες τίς προερχόμενες ἀπό

τήν πολιτική σκέψη, όπως ή έννοια του θεσμικού μέσου ή του πεπρωμένου μίας Πόλης-Κράτους, παραδείγματος χάριν.

Πιστός, όπως φαίνεται, καθρέφτης ενός αναμφίβολα ευρύτατα διαδεδομένου τρόπου σκέψης, ή *Ιστορία*, εξαιτίας ταής υποδοχής που της επεφύλαξαν καί των ακατάπαυστων αναφορών της Αρχαιότητας σ' αυτήν, έχει πράγματι εξαιρετική σημασία. Δεν αρκεί νά ποῦμε, ακολουθώντας τήν παράδοση των φιλολογικῶν κριτικῶν, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εἰσήγαγε, κάπως ἀδέξια πράγματι, τό στοχασμό του ἀνθρώπινου παρελθόντος ὡς ἔχει· εἶναι ἐξίσου ἀνεπαρκές νά ἐπιμένουμε στό γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ τήν, σχεδόν μοναδική, πηγή των γνώσεών μας γιά τούς Μηδικούς Πολέμους. Ἡ *Ιστορία* περιλαμβάνει ἐπίσης μία σύλληψη του ἀνθρώπου στά πλαίσια του αἰσθητοῦ-ἐγκόσμιου πεπρωμένου του, των λόγων που τόν ὠθοῦν νά δράσει καί των περιστάσεων που τόν καταστρέφουν. Ἡ *Ιστορία* δέν ἀρκεῖται στήν ἀφήγηση, στήν καταγραφή ἀνέκδοτων: προσδιορίζει αἰτία, ἀναλύει προσωπικότητες καί διερευνᾷ τή βαθύτερη σημασία αὐτοῦ του συγκλονιστικοῦ δράματος που συνιστᾷ ἡ βαρβαρική εἰσβολή καί τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς που καθίσταται λεία τῆς πολιτικῆς βίας.

II

«Ἡ ἱστορία των Μηδικῶν Πολέμων που ἔπεται μίας ἱστορίας των προηγουμένων τους, τῆς προετοιμασίας τους καί των ἀπώτερων γενεσιουργῶν αἰτίων τους»: κατά τόν Ph.E. Legrand⁷ αὐτός εἶναι ὁ τίτλος που ἀντιστοιχεῖ καλύτερα ἀπό ὅποιονδήποτε ἄλλον στή βαθύτερη πρόθεση του Ἡροδότου κατά τή σύνταξη τῆς *Ιστορίας* του. Ἀκριβῶς περί αὐτοῦ πρόκειται· πράγματι, ὁ σοφός ἐρμηνευτής μᾶς παρέχει ἐδῶ ἕναν καθοδηγητικό μίτο που μᾶς ἐπιτρέπει νά προχωρήσουμε στους μαιάνδρους ενός τόσο πυκνά συντεταγμένου ἔργου. Ἀναμφίβολα, ἡ ἐνότητα δέν ἀποκαθίσταται στό ἀκέραιο καί ὑπάρχουν πληθος ἀποσπάσματα των ὁποίων ἡ σύνδεση μέ τό σύνολο παραμένει πολύ χαλαρή: ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἡ πλευρά του ἱστοριογεωγραφικοῦ *compendium* [Σ.τ.Μ. σύνοψη, ἐπίτομη, λατ. στό κ.] καί τῆς συλλογῆς ἀνέκδοτων. Παρ' ὅλα αὐτά οἱ *παρενθῆκαι* χάνουν ἐν μέρει τόν ἀσύνδετο χαρακτήρα τους καί ἐναρμονίζονται μέ τόν τεχνικό καί, ταυτόχρονα, ἠθικοπλαστικό σκοπό του Ἡροδότου.⁸ Ἐπιπλέον, αὐτή ἡ θεώρηση τῆς *Ιστορίας* μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε καθαρότερα τή δραματική τῆς δομή: ὅπως εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Burnouf,⁹ ἡ σύνταξη του ἔργου εἶναι συγγενέστερη πρὸς τό δράμα παρά πρὸς τό ἔπος: ἀναμφίβολα, πρέπει νά ὑπάρχει μία ἀφήγηση, νά ἐξυμνηθοῦν τά κατορθώματα καί νά δοθεῖ ζωντάνια στά πρόσωπα του ἔργου· ἀλλά ἐκεῖνο που προέχει εἶναι νά τονισθοῦν οἱ φάσεις μιᾶς τραγικῆς σύγκρουσης καί νά ξαναζωντανέψουν οἱ στιγμές ενός ἀγῶνα που γίνεται ὅλο καί πιό βίαιος καί ὀδυνηρός. Καθώς τό ἔργο προχωρεῖ, ἡ ἱστορία ἀντικαθιστᾷ τό μῦθο, ἡ πληροφορία τό ἀνέκδοτο, τά γεγονότα ἀντικαθιστοῦν τήν παράδοση. Στό 1^ο βιβλίο πέντε κεφάλαια ἀρκοῦν γιά τή χρονική διαδρομή ἀπό τόν Τρωικό πόλεμο μέχρι τήν ἱστορία του Κροίσου· τό 6^ο βιβλίο ἀφιερώνει

περίπου εκατό κεφάλαια στον πρώτο Μηδικό Πόλεμο, δηλαδή σε χρονικό διάστημα δύο ετών περίπου. Έτσι αποδεικνύεται ότι υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ κορύφωσης της δραματικής έντασης και δραματικής πυκνότητας. Η ανεπάρκεια τεκμηρίων για τις αρχαϊκές περιόδους και η σχετική αφθονία τους όσον αφορά τα πρόσφατα γεγονότα ασφαλώς παίζουν κάποιο ρόλο· αλλά θα ήταν δύσκολο να μας διαφύγει ή επιθυμία του συγγραφέα να επιμείνει στα περιστατικά που οδηγούν σε μία τραγική έκβαση ή όποια του φαινόταν πολύ σημαντική. Χάρη στους Μηδικούς Πολέμους ή Ελλάδα συνειδητοποιεί το πολιτικό πεπρωμένο της· και το μεγάλο έργο που αφηγείται αυτούς τους πολέμους, βυθίζοντας τις ρίζες του στο έπος και στο μύθο, εξελίσσεται προοδευτικά σε αληθινά ιστορική πραγματεία.

Όπως θα δούμε, αυτή η πραγματεία αναπτύσσει μία θεωρία της ιστορικής αιτιότητας και της ανθρώπινης αποτελεσματικότητας αποκαλύπτοντας τις δομές του νεοτεριστικού πνεύματος· σ' ένα βαθύτερο επίπεδο δέχεται την ύπαρξη κάποιου μεταφυσικού στοιχείου αντανακλώντας την επιβίωση αρχαϊκών αντιλήψεων. Πέραν τούτων, και αυτό είναι το σημείο στο οποίο πρέπει καταρχήν να επιμείνουμε εφόσον αποσκοπούμε στην κατάδειξη της πρωτοτυπίας του έργου, ή *Ιστορία* προχωρεί πριν απ' όλα σ' ένα είδος κοινωνιολογικής αποσαφήνισης της οποίας η σημασία είναι κεφαλαιώδης. Οί εθνογραφικές παρατηρήσεις, οί σχολιασμοί των θεσμών αποκαλύπτουν μία νέα συνείδηση της θέσης που κατέχει ο άνθρωπος στον κόσμο. Και μεταξύ των αιτίων της μεγάλης σύγκρουσης υπάρχει ένα που δεν θα μπορούσε να ενταχθεί στις λεπτομέρειες των γεγονότων και δεν μπορεί να εξηγηθεί από καμία ατομική δράση. Παράλληλα προς τή φιλοδοξία του Κροίσου και την υπερβολή των Βαρβάρων ένας άλλος παράγων επενεργεί με την ίδια αναγκαιότητα, και αυτός ο παράγων είναι κοινωνιολογικής τάξεως.

Η σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Βαρβάρων ήταν αναπόφευκτη. Αυτό το αναπόφευκτο αποτέλεσμα προκαλείται βέβαια από τον έγωισμό των Μεγάλων Βασιλέων, από τή φιλοδοξία των τοπικών ηγεμόνων, από οικονομικές αντιπαλότητες και από τήν απερισκεψία όρισμένων ελληνικών Πόλεων-Κρατών επίσης εκπληρώνει μία θεία δίκη. Όμως, στην κατά τόν *Ηρόδοτο* απόδοση των γεγονότων, υπεισέρχεται ένα άλλο αίτιο. Η αντιπαράθεση που δεν μπορούσε παρά να επιφέρει τόν πόλεμο είναι αντιπαράθεση δύο πολιτικών δομών οί όποιες δεν κατόρθωσαν να συνυπάρξουν από τή μία πλευρά, ο κόσμος των Βαρβάρων που οδηγείται από τό πολιτικό καθεστώς του, τήν κοινωνική του διαμόρφωση, τήν ίδια τή θρησκεία του σε απερίσκεπτο επεκτατισμό και στην ύποταγή όλο και περισσότερων πόλεων και εθνών και από τήν άλλη πλευρά, ο ελληνικός κόσμος, πολύπλοκος, καλλιεργημένος, διαιρεμένος εξαιτίας των τοπικών ιδιοτεροτήτων, σαγηνευμένος και αυτός από τήν περιπέτεια, απτόητος αποικιστής και κυνηγός του εμπορικού κέρδους. Είναι βέβαιο ότι διαπράχθηκαν σφάλματα· όμως ο πίνακας που ζωγραφίζει ή *Ιστορία* παραπέμπει στην ιδέα μίας αντίθεσης από εκείνες που λύνονται μόνον διά τής βίας.

Ἐφεξῆς, ἡ περιγραφή τῶν βαρβαρικῶν ἐθίμων ἀποκτᾷ ἀξιόλογη σημασία. Ὁ Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος, στό ἔργο του *Περίοδος Γῆς*, ἤδη, ὅπως φαίνεται, εἶχε ἐργασθεῖ ὡς γεωγράφος καί κοινωνιολόγος· εἶχε καταδείξει τήν ἑκταση τοῦ κόσμου καί, μέ τίς γνώσεις πού προσήγαγε, εἶχε ἐνισχύσει τήν κλίση τῶν Ἑλλήνων πρὸς τό ἐμπόριο. Ἀναμφίβολα, ὁ Ἡρόδοτος μετέχει τοῦ ἴδιου πνεύματος· ὡς κοινωνιολόγος θέλει νά δώσει πληροφορίες. Ὅμως, ταυτόχρονα, καθιστᾷ ἔκδηλη τήν ἱστορική σημασία τῶν πολιτιστικῶν παραγόντων καί προβάλλει τήν ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Καί δέν θ' ἀποτελοῦσε ὑπερερμηνεία νά τόν θεωρήσουμε ὡς τόν πρῶτο στοχαστή πού χρησιμοποίησε — μέ τρόπο συγκεχυμένο, εἶναι ἀλήθεια — τήν ἔννοια τῆς πολιτικοκοινωνικῆς δομῆς. Προηγουμένως, οἱ ποιητές ἐπέμεναν στήν ἰδιαιτερότητα τῶν οἰκογενειῶν καί τῶν γενῶν· δέν εἶχαν ποτέ θεωρήσει μ' ἓνα τρόπο τόσο σφαιρικό δύο κόσμους, ὥστε νά καταγράψουν συγκεκριμένα τίς μεταξύ τους διαφορές καί τά κοινά τους σημεία· καί, ὅπωςδήποτε, δέν εἶχαν θεωρήσει τά πράγματα ὑπό προοπτική τόσο καθαρά πολιτική.

Ἀλλά ποιά ἦταν ἡ τελική ἑκβασή αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης; Τί ἠθικά ἢ φιλοσοφικά διδάγματα θά μπορούσε νά πάρει ἀπό αὐτήν ἓνας Ἕλληνας τῆς κλασικῆς περιόδου; Ἡ ἀντίθεση ἀναπτύσσεται, ἀρχικά, στό θεσμικό τομέα. Καί δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ἡ *Ἱστορία*, πολλαπλασιάζει τίς παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν αὐτόν τόν τομέα. Ὀλιγαρχικό ἢ δημοκρατικό, τό πολίτευμα πού ἰσχύει στίς περισσότερες ἀπό τίς μεγάλες ἑλληνικές Πόλεις-Κράτη τῆς χερσονήσου εἶναι συνταγματικό· ὁ σεβασμός τῶν νόμων φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ κύρια ἐξουσία στήν ὁποία βασίζεται ἡ λειτουργία τοῦ Κράτους καί ὁ Λακεδαιμόνιος Δημάρατος,¹⁰ μιλώντας μέ τόν Ξέρξη, δέν διστάζει νά δηλώσει ὅτι ὁ νόμος εἶναι ὁ μόνος κύριος στόν ὁποῖον δέχεται νά ὑπακούει ὁ πολίτης.

Ἀντίθετα, ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Περσῶν παρέχει τήν εἰκόνα μιᾶς ἀπόλυτης μοναρχίας, χωρίς νόμους καί ἐλέγχους, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ εὐαρέσκεια τοῦ δεσπότη καί κάθε διαδοχή συνοδεύεται ἀπό βιαιότητες καί δολοπλοκίες· ὁ ἰσχυρότερος ἢ ὁ πονηρότερος εἶναι ἐκεῖνος πού θριαμβεύει καί, παρασυρόμενος ἀπό τήν ἴδια του τήν ἐπιτυχία, «ἀφήνει νά κυριαρχήσουν πάνω του οἱ πιό βίαιες ὁρέξεις» — ὅπως θά γράψει ἀργότερα ὁ Πλάτωνας. Ὁ Καμβύσης εἶναι σέ θέση νά σκοτώνει τοὺς οἰκείους του, ν' ἀπειλεῖ τόν Κροῖσο μέ θάνατο καί νά διαπράττει φρικτά ἐγκλήματα· εἶναι ἀπόλυτος ἄρχων. Ἡ *Ἱστορία*, κατ' ἀντιπαράθεση, ἀναφέρει πλῆθος περιπτώσεων ἑλλήνων διοικητικῶν ἀξιωματοῦχων πού ἀπομακρύνονται κατὰ θεσμική ἐπιταγή ἀπό τήν ἐξουσία καί ὀφείλουν νά ὑπακούσουν στίς ἐντολές ταῆς Πόλης-Κράτους. Ἐκτός αὐτοῦ, ὁ Ἡρόδοτος δέν παραλείπει νά ὑπογραμμίζει τήν πολιτειακή πλευρά τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας· ἤδη στό 1^ο βιβλίο¹¹ ἀναφέρεται διεξοδικά ἡ μετάβαση ἀπό τήν τυραννίδα στή δημοκρατία τῆς ἀθηναϊκῆς Πόλης-Κράτους· παρομοίως οἱ ὀργανικές ἀρχές πού διέπουν τήν Λακεδαιμόνα ἀναλύονται λεπτομερειακά.¹² Ἐκεῖνο πού προσελκύει τήν προσοχή του, ὅσον ἀφορᾷ τήν Αὐτοκρατορία τῶν Βαβυλωνίων, εἶναι ἡ διοικητική ὁργάνωση αὐτοῦ τοῦ συγκεντρωτικοῦ σύμπαντος ὅπου ὅλα ἐκπηγάζουν ἀπό τό Μεγάλο Βασιλεῖα καί ὅλα ἐπανερχονται τελικά σ' αὐτόν.

Υπάρχει κάτι περισσότερο από την επιμέλεια ενός χρονικογράφου στη φροντίδα με την οποία ο Ηρόδοτος απαριθμεί τα διάφορα μέρη του περσικού βασιλείου, καταγράφει τα μέσα συγκεντρωτισμού και σημειώνει τις φορολογικές όφειλές κάθε σατραπείας προς την κεντρική εξουσία: αποκαλύπτει μία ιδιαιτερότητα του περσικού βασιλείου ή οποία αποτελεί πλήρη αντίθεση προς την υπερβολική κατάτμηση της Ελλάδας, την αναρχία της και την αδυναμία της να έδραιώσει σταθερές ιεραρχίες. Έξάλλου, η έκθεση του Ηροδότου δεν καταφέρει να κρύψει ότι, παρά την αγανάκτηση που του προκαλεί η σκληρότητα των δεσποτών, θαυμάζει την τάξη που έχει επιβάλει ο Δαρείος και την αυστηρότητα¹³ της περσικής εξουσίας. Η θεσμική αυτή αντιπαράθεση συνοψίζεται σε μία παρατήρηση θεολογικής τάξεως.¹⁴ Έναντι του ανθρωπομορφικού πολυθεϊσμού της Ιλιάδας ο ιστορικός προβάλλει το μονοθεϊσμό της Ανατολής¹⁵ ο οποίος αρνείται την απεικόνιση της θεότητας και τη «λατρεία των αισθητών μορφών».¹⁶ Ωστε, όπως στην συγκεντρωτική θεοκρατία αντιτίθεται η ποικιλία Πόλεων-Κρατών και πολιτευμάτων, έτσι και στη μοναδικότητα της υπέρτατης αρχής αντιτίθεται η πολλαπλότητα θεών και ήρώων. Και εξ αυτών φαίνεται ότι προκύπτει η αντίθεση μεταξύ ενός πολιτισμού ήδη εκκοσμηκευμένου που αναγνωρίζει σαν κύρια αξία του τον άνθρωπο και του κόσμου της Ανατολής που διαπνέεται ακόμη από ιερολατρεία.

Έχουμε λοιπόν δύο έμπολέμους που διαθέτουν δύο ανταγωνιστικούς τύπους πολιτεύματος: από την μία πλευρά οι Πόλεις-Κράτη που υποτάσσονται μόνον στην εξουσία του νόμου, από την άλλη πλευρά μία Αυτόκρατορία με ισχυρή διοικητική δομή που διευθύνεται από έναν παντοδύναμο απόλυτο άρχοντα. Ήταν αναπόφευκτο να εκδηλωθεί η σύγκρουση: οι Μεγάλοι Βασιλείς ήταν, θά μπορούσαμε να πούμε, αναγκασμένοι από την ίδια τους τη δύναμη να επιθυμούν την παγκόσμια κυριαρχία. Έφεξης, το Πεπρωμένο αποκτά μία πολιτική χροιά ή οποία θά γεμίσει με τους πραγματικούς καθορισμούς της τό μεταφυσικό σχήμα που πρότεινε η παράδοση. Έχουμε εδώ την ανακάλυψη ενός νέου παράγοντα κατανόησης ο οποίος επιτρέπει μία πιο συγκεκριμένη αντίληψη του ανθρώπινου πεπρωμένου. Και ο παράγοντας αυτός παρουσιάζεται ως πάρα πολύ σημαντικός αν όχι καθοριστικός.

Ενώ όσον αφορά τον τομέα των πολιτικοκοινωνικών δομών ο ιστορικός δεν παραλείπει ποτέ να υπογραμμίζει τις αντιθέσεις και να προβάλλει την επιλογή της θείας Πρόνοιας που έδωσε τη νίκη στην πόλιν, αποφεύγει επιμελώς να δηλώσει κάποια προτίμηση όσον αφορά τα πολιτιστικά ήθη, τα έθιμα, τις «φυλές» ή τα άτομα. Σ' αυτήν την περίπτωση αρκείται στην κατάδειξη των διαφορών. Στο επίπεδο αυτό τό θέμα της διαφορᾶς υπερτερεί έναντι εκείνου του ανταγωνισμού. Έχουμε ήδη έπισημάνει τη βαθύτερη σημασία των «παρενθηκών». Ο Ηρόδοτος ενδιαφέρεται να δώσει ένα μάθημα σχετικισμού. Βέβαια, είναι δυνατόν ν' αντιπαρατεθεί γενικότερα τό ελληνικό «πνεύμα» έναντι του βαρβαρικού «πνεύματος»: αλλά μία τέτοια αντιπαράθεση έξακολουθεί να είναι άσαφής: δεν αρκεί ως εξήγηση των αιτίων του πολέμου. Οί Έλληνες,

παραδείγματος χάριν — ἐδῶ ἐκδηλώνεται σαφῶς ἡ «ἀμεροληψία» τῆς Ἱστορίας — δέν εἶναι ἄμοιροι δόλου. Ἔχουν κάποια ροπή πρὸς τὴν περιαντολογία καὶ πιστεύουν μ' ἓναν ἔνοχο σωβινισμό τὰ παραμύθια τῆς γιαγιάς, γιατί ἀπὸ κεῖνα ἀντλοῦσαν τὸ ἔργο τούς οἱ λογογράφοι, ἀντὶ νὰ συγκεντρώνουν στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ βαρβαρικές πηγές. Παρὰ τὴν παραδοχὴ αὐτῶν τῶν ἐλαττωμάτων ὁ Ἡρόδοτος ἐπαινεῖ τὴ μετριοπάθεια τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς καὶ συχνά ἀναφέρεται στὸν ἔρωτα γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὴν περιφρόνηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ τὸ θάρρος τοῦ Ἑλλήνα πολίτη.¹⁷ Πάντως, εἶναι εὐκόλο ν' ἀνακαλύψουμε στὴ διήγηση ἐξαιρετικά εὐνοϊκά σχόλια καὶ γιὰ τοὺς Βαρβάρους οἱ ὅποιοι ἀπεχθάνονται τὸ ψέμα, ξέρουν ν' ἀνταμεῖβουν τὸν ἄξιο καὶ νὰ θυσιάζονται γιὰ τὸν ἡγεμόνα τους καθὼς καὶ νὰ ἐκτιμῶν τίς γενναῖες πράξεις.¹⁸ Εἶναι σαφές ὅτι τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ δέν θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ σάν ἄμεσο ἢ ἔμμεσο αἷτιο τῆς σύγκρουσης πού ἀναστάτωσε τὸν ἀρχαῖο κόσμο κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 6^{ου} αἰ. Ὅσο γιὰ τίς παρατηρήσεις ψυχολογικῆς τάξεως, αὐτές ἀποκαλύπτουν μὲν τὴ βαθιὰ διαφοροποίησι ἀτόμου ἀπὸ ἄτομο, ἀλλὰ δέν ὑποδηλώνουν κανενὸς εἶδους «φυλετικὴ» θεώρηση· σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μπορεῖ κανεὶς ν' ἀνακαλύψει δόλο, ἐγωισμό καὶ δειλία, ἡρωισμό, σωφροσύνη καὶ ἀφοσίωση.¹⁹

Ἡ ἴδια ἀμερόληπτη καλὴ προαίρεση διαπνέει τίς ἀναλύσεις πολιτιστικῆς τάξεως. Γιὰ τὸν Ἡρόδοτο, ἡ σύγκρουση δέν φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τίς διαφορές μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν καί, ὅπωςδήποτε, αὐτές οἱ διαφορές δέν θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλοῦν ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν ἐθνῶν. Παραδείγματος χάριν, στὴν ἀπέραντη αὐτοκρατορία τῶν Βαρβάρων ἐπικρατεῖ μία τεράστια ποικιλία: τὰ ἔθιμα διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὴν Ἰνδία μέχρι τὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ ἐνότητα πού χαρακτηρίζει τὸν κόσμο τῶν Περσῶν δέν ἐκπηγάζει καθόλου ἀπὸ κοινὰ ἔθιμα ἀλλὰ ἀπὸ μία ἀπόλυτη βούληση πού ὁ ἀπόλυτος ἄρχων ἐνέχει θέση ἐνσαρκωτῆ της. Παντοῦ παρατηροῦνται παράξενες πρακτικές — τῶν Ἰνδῶν πού τρῶνε τοὺς γονεῖς τους, τῶν Θρακῶν πού ζευγαρώνουν δημόσια —, ἐπισημαίνονται περίεργες τεχνικές, ἀξιοθαύμαστες ἐφευρέσεις. Μία τέτοια ποικιλία ἀναγκαστικά ὀδηγεῖ στὴν πῶς μεγάλη ἐπιείκεια: καθένας εἶναι τόσο στενά δεμένος μὲ τὰ ἔθιμά του ὥστε νὰ θεωρεῖ ὅτι μόνον αὐτὰ εἶναι σωστά. Ἀλλὰ, στὴν πραγματικότητα, τίποτε δέν ἐπιτρέπει ἓναν ἀπόλυτο καθορισμὸ τοῦ καλύτερου ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆς. Ἐξάλλου, σοφία εἶναι νὰ μὴν μένει κανεὶς ἀδιάβρωτος ἀπὸ τίς ξενικές ἐπιρροές: ὁ ἱστορικός διδάσκει, κατὰ κάποιον τρόπο, τοὺς Ἕλληνες ὅταν καταδεικνύει τίς βαρβαρικές καταβολές πολυάριθμων θεοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου.²⁰ Καὶ ὅταν ἀναφέρει τὴν ἀμηχανία τοῦ Ἑκαταίου πρὸ τῶν ἀποκαλύψεων πού ἔκαναν οἱ αἰγυπτιοὶ ἱερεῖς γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ πολιτισμοῦ τους,²¹ ἀποκαλύψεων οἱ ὁποῖες ἐκμηδενίζουν τίς γενεαλογικές ἐπινοήσεις τῶν λογογράφων. Μία ἀπὸ τίς πλέον ἀξιοσημεῖωτες ἀρετές τῶν Περσῶν εἶναι ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ξέρουν νὰ εἶναι ἀνοικτοὶ στίς συνήθειες ἄλλων λαῶν.²² Συνεπῶς, ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι νὰ μὴν ἐκφέρονται κρίσεις σ' αὐτὸν τὸν τομέα: πρέπει, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔθιμα, ν' ἀντιμετωπίζονται μὲ σεβασμὸ καὶ μὲ τὴ φρόνηση πού ἀπαιτεῖ ἡ διερεύνηση ποικίλων ἐθνικῶν θρησκειῶν.²³ Τὰ πολιτιστικά

μορφώματα παρουσιάζουν απέραντη ποικιλία και δεν απορρέει από αυτά ή καθαρή αντίθεση ή όποια καθίσταται προφανής στις πολιτικές δομές. Αν ο Μέγας Βασιλεύς είναι «ἐκ φύσεως» φιλόδοξος, αυτό δεν οφείλεται στο γεγονός ότι είναι Πέρσης αλλά στην θέση του επικεφαλής μίας αυτοκρατορίας που τον παρακινεί στην κατάκτηση και τη βία.

Αναμφίβολα, η έρευνα του Ηροδότου δεν έχει την καθαρότητα που της αποδίδεται εδώ: συνίσταται σε παρατηρήσεις και δεν είναι σαφής ο διαχωρισμός μεταξύ εκείνων που αποδίδονται σε πολιτικούς θεσμούς και εκείνων που προέρχονται από τα έθιμα. Παρ' όλα αυτά, δεν αρκεί να πούμε ότι το πολιτικό στοιχείο, θεωρούμενο αυτόνομο, το στοιχείο που θ' αποκαλυφθεί σαν αίτιο στην πορεία των γεγονότων και αντλεί τη δύναμή του από τη θεία βούληση, παίζει κάποιο ρόλο: διαθέτει μία καθοριστική ισχύ ή όποια προσιδιάζει σ' αυτό και μόνον.

Όστε οι «παρενθήκαι» χρησιμεύουν στο σχεδιασμό και το χρωματισμό του γεωγραφικού και λαογραφικού πλαισίου εντός του οποίου εκτυλίσσονται τα ιστορικά δρώμενα. Είδαμε, λίγο πιο πάνω, ποιά είναι η νεοτεριστική συνεισφορά αυτού του τρόπου προσέγγισης των γεγονότων στην κατανόηση της ιστορικότητας του ανθρώπου: ο βαθύτερος ανταγωνισμός είναι ο πολιτικός· η έκβαση της σύγκρουσης είναι ο θρίαμβος ενός ορισμένου τύπου θεσμών. Επιπλέον, η μέριμνα να τεθεί το άτομο εντός του πολιτιστικού και κοινωνικού πλαισίου του, το ιστορικό γεγονός εντός του γεωγραφικού πλαισίου του, επιμαρτυρεί, όχι μόνον τον εν τη γενέσει ορθολογισμό ή όποιος εμφανίζεται επίσης και στο φιλοσοφικό στοχασμό, αλλά και μία έκδηλη παραδοχή της σημασίας των υλικών και διωποκειμενικών παραγόντων ή όποια οφείλεται στην ευαισθητοποίηση της συνείδησης του πολιτικού στοιχείου. Έτσι, ο Ηρόδοτος πολλαπλασιάζει τις γεωγραφικές παρατηρήσεις. Ο σκοπός του είναι βέβαια διδακτικός· αλλά, επιπλέον, επιχειρεί να προσδώσει μία νέα διάσταση στα ανθρωπινά δρώμενα που κατ' αυτόν τον τρόπο αποκτούν ολόκληρη τη σημασία τους. Επιμένει ιδιαίτερα στα οικονομικά δεδομένα: παραδείγματος χάριν, η Λυδία είναι μία χώρα της όποιας τό έδαφος έγγυαται μεγάλο πλούτο.²⁴ ή Αίγυπτος — που ή περιγραφή της καταλαμβάνει ένα ολόκληρο βιβλίο — έχει επίσης μελετηθεί επιμελώς από την άποψη αυτή, και, διαβάζοντας τις αφιερωμένες σ' αυτήν σελίδες, δεν μπορεί να παραγνωρίσει κανείς το γεγονός ότι ο αϊγυπτιακός κόσμος πάντοτε προσείλκυε τους Έλληνες λόγω της αρχαιότητάς του, λόγω της αυστηρής οργάνωσής του, της μεγαλόπρεπης θρησκείας του, της αρχιτεκτονικής του, αλλά και επειδή συνιστά — όπως και ο Έλλησποντος και ή Σικελία — έναν από τους σιτοβολώνες που προσφέρονται για την έξυπνη τήρηση των αναγκών της χερσονήσου και βρίσκεται εντός της, θά μπορούσαμε να πούμε, συνήθους ακτίνας δράσης του ελληνικού έμπορίου. Ο Ηρόδοτος δεν φθάνει μέχρι του σημείου να δώσει οικονομική έρμηνεία της εξέλιξης των γεγονότων: αν και επισημαίνει το ρόλο που έπαιξαν οι οικονομικοί παράγοντες στην έκρηξη επιμέρους άψιμαχιών μεταξύ μίας πόλης-Κράτους και κάποιας άλλης²⁵ αν και καταδεικνύει ότι μεταξύ των κινήτρων της σύγκρουσης πρέπει να συγκαταλέγονται τόσο ή ιδέα που είχαν οι Βασιλείς

ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν εὐφορη, ὅσο καί ἡ ἐλπίδα πού ἔτρεφαν οἱ Ἀθηναῖοι ὅτι θ' ἀπεκόμιζαν λάφυρα ἀπό τή Μικρά Ἀσία, αὐτά φαίνεται ὅτι εἶναι, γιά τόν Ἡρόδοτο, περιστασιακά ἢ δευτερεύοντα αἷτια.²⁶ Ἐξακολουθεῖ βέβαια νά ἰσχύει τό γεγονός ὅτι, πίσω ἀπό τό γραφικό ἢ τό περιστασιακό, ἡ *Ἱστορία* ἀπό τή γένεσθ της παρέχει στοιχεῖα τά ὅποια θά θεωρηθοῦν ἀργότερα ὡς θεμελιώδη ἀπό τήν ἐξειδικευμένη ἐπιστημονική ἔρευνα. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὁ Ἡρόδοτος ἐκδηλώνει ἐνδιαφέρον γιά τίς τεχνικές πού ἐφαρμόζονται, ἕνα ἐνδιαφέρον συνδεδεμένο μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ πολιτισμοῦ καί τήν ἐμφάνιση τῆς ὀργανωμένης καί ἐκτεταμένης βιοτεχνίας: ἀναφέρονται μέθοδοι ὕδρευσης τῶν ἀγρῶν, ἐξόρυξης μεταλλευμάτων ἢ μετάδοσης τῶν εἰδήσεων. Ὅπως καί ἂν ἔχει τό πρᾶγμα, ὅσο ἀνολοκλήρωτη καί κακῶς ὀργανωμένη καί ἂν εἶναι, ἡ *Ἱστορία* παρέχει ἄφθονες παρατηρήσεις καί πληροφορίες πού σκιαγραφοῦν γιά τόν προσεκτικό ἀναγνώστη τήν ὄψη τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνατολικῆς καί τῆς κεντρικῆς Λεκάνης τῆς Μεσογείου.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτή ἡ κοινωνιολογία τῶν πολιτισμῶν πού στρέφει τήν προσοχή της ἀρχικά στούς θεσμούς καί τίς κοινωνικές δομές, κατόπιν σ' αὐτά ἔθιμα, στούς ὑλικούς συσχετισμούς καθώς καί τούς πολιτιστικούς παράγοντες, παραμένει συχνά ἐλάχιστα ὀρθολογική. Βυθίζει τίς ρίζες της στήν παραδοσιακή σκέψη καί ἡ ἀφέλεια τήν ὅποια προσάπτουν στόν ἱστορικό εἶναι συνδεδεμένη μέ τήν ἀρχαϊκή προοπτική πού αὐτός υἰοθετεῖ συχνά. Ἔτσι, γιά νά σταθοῦμε μόνον σ' ἕνα παράδειγμα, ὅταν θέτει θέματα ἔνταξης ἀκολουθεῖ τήν τεχνική τῶν λογογράφων: ἡ αἰτιολόγηση τῆς ἐλληνικῆς καταγωγῆς τοῦ Ἀλέξανδρου, βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας κατὰ τήν περίοδο τοῦ δεύτερου Μηδικοῦ Πολέμου, δέν εἶναι καθόλου πειστική καί προσεταιρίζεται μυθικές γενεαλογίες.²⁷ Ἀπέχουμε ἀκόμη ἀρκετά ἀπό τίς γλωσσολογικές καί γεωγραφικές ἐργασίες τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα.

Παρά ταῦτα, μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη μίας πολιτικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου ἐκδηλώνεται καί μία ὀρθολογική κριτική τῶν πολιτιστικῶν δεδομένων. Αὐτό μπορεῖ νά καταδειχθεῖ ἐπαρκῶς ἀκόμη καί μέ τρία μόνον παραδείγματα. Διερρωτώμενος γιά τήν καταγωγή τῶν Σκυθῶν ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει τέσσερις ἐξηγήσεις, τρεῖς ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπό τοὺς ἐλληνικούς καί τοὺς βαρβαρικούς μύθους. Καί ὑποστηρίζει ἐκδηλα τήν τέταρτη²⁸ τῆς ὁποίας ὁ ρεαλιστικός χαρακτήρας εἶναι κατὰ πολὺ ἐμφανέστερος: οἱ Σκύθες, πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς Μασσαγέτες, εἰσέβαλαν στή χώρα τῶν Κιμμερίων καί ἐξεδίωξαν τοὺς κατοίκους της ἀπομακρύνοντάς τους μέχρι τόν Καύκασο. Συνεπῶς, σ' αὐτό τό σημεῖο παραμερίζονται οἱ μυθολογικές καταβολές: αὐτό τό ἔθνος δέν κατάγεται ἀπὸ ἕναν ἀπόγονο τοῦ Διὸς καί τοῦ ποταμοῦ Βορυσθένη, οὔτε ἀπὸ τό δευτερότοκο γιό μιᾶς γυναίκας-φιδιοῦ καί τοῦ Ἡρακλῆ, δημιουργήθηκε ἀπὸ τίς μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμῶν τήν ὑπαρξη τῶν ὁποίων ἔχουν ἐπιβεβαιώσει οἱ σύγχρονες ἔρευνες. Τό ἴδιο ὀρθολογικό πνεῦμα ἐκδηλώνεται καί στήν περίπτωση ἑνός θρησκευτικοῦ προβλήματος: ποιά ἡ πραγματική φύση τοῦ θεοῦ τῶν Γετῶν Ζάλμοξη;²⁹ εἶναι ἀληθινά θεῖο πρόσωπο ἢ εἶναι ἄνθρωπος ὁ ὅποιος, ἐπειδὴ ἐδίδασκε μία θεωρία

περί ἀθανασίας, εἶχε βρεῖ κάποιο τέχνασμα ὥστε ν' ἀναγεννᾶται μπροστά στους μαθητές του; Ὁ Ἡρόδοτος δέν ἐπιτρέπει στόν ἑαυτό του νά λύσει τό πρόβλημα, ἀλλά διηγεῖται λεπτομερῶς τήν ἐρμηνεία πού δίνουν οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου καί τοῦ Ἑλλησπόντου, μιά ἐρμηνεία ἐκπληκτικά ρεαλιστική ἐπειδή, σύμφωνα μ' αὐτήν, ὁ Ζάλμοξις ἦταν σκλάβος πού ἀπέκτησε περιουσία καί ἀργότερα γοήτευσε τούς Γέτες «ἀνθρώπους μᾶλλον ἀπλοϊκοῦς» διαδίδοντας ὅτι πέθανε καί ἐπανεμφανιζόμενος μετά ἀπό κάποιο χρονικό διάστημα γιά νά ἐπικυρώσει μ' αὐτόν τόν τρόπο τή θεωρία του. Ὡστε, παραλαμβάνοντάς την ἀπό τόν Πρόδοκο τόν Χίο,³⁰ ὁ Ἡρόδοτος δέχεται — ἔστω καί ὡς πιθανή — μιά ἐξαιρετικά τολμηρή ἱστορική ἐρμηνεία ὅσο καί ἂν αὐτή ἀφορᾷ, εἶναι ἀλήθεια, μία πεποίθηση τῶν Βαρβάρων. Τό πνεῦμα πού διαπνέει τήν ἔρευνα γύρω ἀπό τά αἷτια τῆς τρέλας τοῦ Κλεομένη³¹ εἶναι ἀνοικτό στήν ὀρθολογική ἐρμηνεία ἔστω καί ἂν ὁ ἱστορικός διατηρεῖ τή σωφροσύνη του: πρέπει ν' ἀποδοθεῖ ἡ τρέλα τοῦ Κλεομένη στό γεγονός ὅτι ἀδίκησε τόν Δημάρατο ἢ μήπως, ἀπλούστερα, προέρχεται ἀπό τήν ἀλόγιστη κατανάλωση οἴνου; Ἡ πρόδηλη ἄποψη τοῦ συγγραφέα συντάσσεται μέ τήν πρώτη ἐρμηνεία: πάντως, ἐπισημαίνει τήν ἄποψη τῶν Σπαρτιατῶν κατὰ τήν ὁποία ὁ βασιλιάς τους, λόγω τοῦ συγχρωτισμοῦ μέ τούς Σκύθες, εἶχε συνηθίσει νά πίνει ἄκρατον οἶνον.

Ὅμως, τά σπέρματα θετικισμοῦ πού ἐμπεριέχονται στίς λεπτομέρειες τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ μοναδική ἔνδειξη ὅτι τό ἔργο ἀπηχεῖ τίς νεοτεριστικές τάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐκεῖνο πού πράγματι συνιστᾷ παράδειγμα γιά τήν κλασική Ἑλλάδα εἶναι κυρίως ἡ εὐρύτητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἡροδότου. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη εἶναι, ὡς «βαρβαρόφιλος», πρόδρομος ἐκείνων τῶν σοφιστῶν πού μερικά χρόνια ἀργότερα θ' ἀρχίσουν τόν ἀγῶνα κατὰ τῶν ἑλληνικῶν προκαταλήψεων συγκρίνοντάς τες μέ ὅτιδήποτε μή ἑλληνικό. Ὁ Πλούταρχος θά κατηγορήσει αὐστηρά τόν ἱστορικό γιά ἐξύμνηση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Περσῶν, γιά ἀπόδοση σ' αὐτούς μερικῶν ἀπό τίς ὠραιότερες ἐπινοήσεις, γιά τήν ἀναφορά στίς ἀρετές τους καί τήν ἐπισήμανση τοῦ ἥρωισμοῦ τους. Ἄν καί ἡ Ἱστορία ἐξαιρεῖ τήν ἀρετή καί τό θάρρος τῶν Ἑλλήνων, δέν τό κάνει αὐτό ποτέ ὑποτιμώντας τούς ἀντιπάλους τους. Ὅπως ὁ Αἰσχύλος στους Πέρσες προβάλλει μιά συγκλονιστική εἰκόνα τῶν ἡττημένων τῆς Σαλαμίνας, ἔτσι καί ὁ Ἡρόδοτος, ἤδη διαπνεόμενος ἀπό οἰκουμενικό πνεῦμα, συνθέτει μιά εἰκόνα τῶν Βαρβάρων ἐντελῶς ἀμερόληπτη, γιά νά μὴν ποῦμε εὐνοϊκή. Ὅταν τούς προσάπτει κάτι, αὐτό ἀναφέρεται σέ συγκεκριμένους ἀνθρώπους, σέ θεσμούς, ὄχι στόν πολιτισμό τους· ἀκόμη λιγότερο στή «φυλή». Πολίτης μίας ἑλληνικῆς πόλης στή Μικρά Ἀσία ἐξηρητημένης ἀπό τό Μεγάλο Βασιλέα, διαμορφωμένος ἀπό τήν ἀρμονική ἰωνική σκέψη, μέγας ταξιδευτής καί ἀφοσιωμένος ὁλόψυχα στή δημοκρατικότερη Πόλη-Κράτος τῆς Ἑλλάδας, ὁ Ἡρόδοτος, στή συμβολή πολλαπλῶν διανοητικῶν ρευμάτων ὀρίζει, καί μόνον μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο περιγράφει ὅσα ἔχει δεῖ, ἕναν ἀνθρωπισμό πού οἱ κοινωνικές ἐντάσεις καί οἱ ἐσωτερικές διαμάχες τῶν προσεχῶν ἐτῶν θά ἐξαφανίσουν σχεδόν.

Ακόμη και στον πολιτικό τομέα, εκτός της αξίας που αναγνωρίζει στη διοικητική οργάνωση της Αυτοκρατορίας, φαίνεται ότι ευχαρίστως καταγράφει, παραδείγματος χάριν, τα κατασταλτικά μέτρα που αποφάσισαν να εφαρμόσουν οι περιφερειακοί διοικητές του Δαρείου μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης στην Ίωνία.³² Και δεν παύει ποτέ κατά τη διάρκεια της αφήγησής του να εκδηλώνει μία έντονη αντιπάθεια για τους ηγέτες των επαναστατών κατηγορώντας τους για δολιότητα, ματαιοδοξία και ήλιθιότητα. Ο ιστορικός, σχεδόν αμερόληπτος πολιτικά και απλώς έχθρος της υπερβολής, αντιτίθεται σε κάθε πολιτιστική μονοσημαντότητα. Μεταξύ των αποδείξεων της τρέλας του Καμβύση αναφέρει την έλλειψη σεβασμού εκ μέρους του προς τα αιγυπτιακά ήθη και έθιμα καθώς και τις βιαιοπραγίες του κατά των τοπικών θεοτήτων.³³ Παίροντας ο ίδιος τό λόγο και επωφελούμενος από το παράδειγμα αυτής της τρέλας εξάγει ένα μάθημα σχετικισμού τό οποίο προαγγέλλει όχι μόνον την επιχειρηματολογία των σκεπτικιστών,³⁴ αλλά ακόμη και εκφάνσεις της σύγχρονης σκέψης όπως του Μονταινιέ ή των φιλοσόφων του 18^{ου} αιώνα: «Πράγματι, αν προτεινόταν σε όλους τους ανθρώπους να κάνουν επιλογή μεταξύ όλων των εθίμων και αν τους επεβάλλετο να διαλέξουν τά ωραιότερα, καθένας, μετά από ώριμη σκέψη, θά διάλεγε τά έθιμα της χώρας του· τόσο πολύ πεπεισμένοι είναι όλοι, καθένας από την πλευρά του, ότι τά δικά τους τά έθιμα είναι καλύτερα από όλα τ' άλλα».

Συνεπώς, «ή Ιστορία των Μηδικών Πολέμων, της προετοιμασίας τους και των άπώτερων αιτίων τους», δηλαδή ή ιστορία των γεγονότων εκείνων που έπρεψαν στους Έλληνες να συνειδητοποιήσουν την υπεροχή του πολιτισμού και των θεσμών τους, πολύ απέχοντας από του να συνιστά άπολογία της νικήτριας χώρας, δίνει ένα μάθημα μετριοπάθειας. Τώρα ή συνεισφορά της Ιστορίας στό Πνεύμα φανερώνεται σ' όλη την περιπλοκότητά της: άφενός, στό επίπεδο της αφήγησης της νίκης των Ελλήνων και της προσπάθειας ν' αποκαλυφθούν τά κοινωνιολογικά — μέ την ευρύτατη έννοια του όρου — αίτια της, ή αξία του έλληνικού κόσμου άποδεικνύεται μέσω της σύγκρισής του προς τόν κόσμο των βαρβάρων και, κυρίως, τονίζεται ή λάμψη των συνταγματικών πολιτευμάτων διά της αντιπαράθεσής τους προς τό βαρβαρικό δεσποτισμό. Έτσι, ή Ιστορία συντελεί ώστε να ενισχυθεί ή ιδέα του Έλληνα — κυρίως του Αθηναίου — ότι τό πεπρωμένο του είναι να μεταδώσει στον κόσμο τή φιλελεύθερη σκέψη — μέ την πολιτιστική, πολιτική και οικονομική έννοια του όρου. Αφετέρου, ή ίδια ή αντικειμενικότητα της Ιστορίας άπαγορεύει την κριτική αντιμετώπιση ή την προिमодότηση όποιουδήποτε πολιτισμού: αν και αναγνωρίζονται οι αντιθέσεις μεταξύ του έλληνικού κόσμου και του περσικού πνεύματος, δεν επιτρέπεται ή ύποτίμηση του δευτέρου επ' ωφελεία του πρώτου.

Από την πρώτη στιγμή που ή ιστορία αποκτά συνείδηση ανοίγεται σε μία ρεαλιστική κριτική στην όποια, αναμφίβολα, ή σύγχρονη της φιλοσοφία δεν έχει φθάσει ακόμη. Αυτό τό άνοιγμα της προσδίδει έναν ανθρωπισμό που προαγγέλλει τις επαναστατικές προσπάθειες των προσεχών δεκαετιών. Η

«Εἰσαγωγή» τῆς παρούσας μελέτης μέ συνεχεῖς ἀναφορές στό ἔργο τοῦ Ἡροδότου, ἔχει φθάσει ἤδη στά συμπεράσματα πού μποροῦν νά ἐξαχθοῦν ἀπό αὐτήν τήν πρώτη πλευρά τῆς *Ἱστορίας*. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ πάντως νά ἐπισημάνουμε καί πάλι, προσάγοντας μία πρώτη ἐπαλήθευση στήν προταθεῖσα ὑπόθεση, ὅτι ἐπιβεβαιώνεται ἐδῶ ὁ στενός δεσμός μεταξύ τῆς σύλληψης τῆς ἀνθρώπινης ἱστορικότητας καί τῆς ἐμφάνισης τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου. Ἡ πολύ ἐκτεταμένη εἰσαγωγή, ἡ ἀνάλυση τῶν περιστάσεων πού ὁδήγησαν στήν ἴδια τήν εἰσβολή ἀποκτοῦν τή βαθύτερη σημασία τους μόνον ὑπό τήν προοπτική πού προτείνουμε ἐδῶ. Πρόκειται γιά γεγονότα τά ὁποῖα ἐπηρέασαν ἄμεσα τό γίγνεσθαι τῶν Πόλεων-Κρατῶν καί μάλιστα: αὐτό πού θέτει ὑπό ἀμφισβήτηση τήν ἐπιθυμία τῶν Βαρβάρων γιά οἰκουμενική κυριαρχία εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξη τοῦ «νόμου». Ἡ ἔκβαση τοῦ ἀγῶνα εἶναι ἡ διατήρηση τῆς πολιτικοοικονομικῆς δομῆς, ἐκείνης πού εἶχε παγιωθεῖ ὀριστικά κατά τόν 6^ο αἰῶνα.

Τώρα λοιπόν, καί ὅπως ὑπαγορεύει ἓνα πολύ εὐνόητο εἶδος συμμετρίας, ἡ πολιτική ὁργάνωση τοῦ ἀντιπάλου, τά στάδια τῆς διαμόρφωσής του, καθίστανται ἐπίσης ἀντικείμενα ἐνδιαφέροντος. Ὅσο θρησκευτική καί ἂν εἶναι ἡ γενική ἀτμόσφαιρα τοῦ ἔργου, οἱ ἐγκόσμιες πράξεις καθεαυτές — ἐπεידή ἔχουν ἀξιωματική πολιτική σημασία — φαίνονταν νά ἔχουν ἐξίσου ἀποφασιστικό ρόλο. Καί, ταυτόχρονα, τό ὑλικό τους πλαίσιο — γεωγραφικό καί οἰκονομικό — ἀποκτᾷ ἐπίσης σημασία. Ὁ κίνδυνος πού διέτρεξε ἡ Πόλη-Κράτος προκάλεσε μία ἐπανεξέταση καί ἡ ἐπανεξέταση αὐτή παίρνει τή μορφή μίας ἱστορίας, δηλαδή μιᾶς πραγματείας ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει τήν πραγματική σπουδαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων πού ἐπιτελοῦνται ἐντός τοῦ ἐγκόσμιου γίγνεσθαι.

Ἐπιπλέον, μέσω ἑνός διαλεκτικοῦ παιχνιδιοῦ τοῦ ὁποίου τή σημασία ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει, ἡ ἔνταξη τοῦ ἀτόμου σ' ἓνα θεσμικό πλαίσιο, σέ μία ἰδεολογία, τό ἀπελευθερώνει κατά κάποιον τρόπο ἀπό τούς φυσικούς καθορισμούς πού βάραιναν πάνω του. Ἀπό κεῖ καί πέρα γίνεται κατανοητή ἡ «πανουργία» τοῦ Ἡροδότου: ἡ ἀντίθεση μεταξύ τοῦ Ἑλλήνα καί τοῦ Βαρβάρου δέν ὀφείλεται στά ἔθιμα καί ἀκόμη λιγότερο σέ κάποια ψυχική ἢ «φυλετική» διάσταση· ὀφείλεται στήν ἔνταξη σέ διαφορετικές πολιτικές δομές. Κατακτώντας τήν ἱστορική ὑπαρξή του τό ἀνθρώπινο ὄν ἔχει ἀποκτήσει τήν προσωπική του ὄντοτητα. Θά δοῦμε ποιά εἶναι τά ὅρια μιᾶς τέτοιας περιγραφῆς: ἡ μοῖρα τῆς οἰκογένειας, παραδείγματος χάριν, δέν ἔχει ἐκλείψει. Ἀλλά δέν εἶναι πλέον ἡ μοναδική ἐνεργός δύναμη. Ἐνας ἄλλος τύπος ἀναγκαιότητας ἔχει κάνει τήν ἐμφάνισή του, ἡ πολιτική ἀναγκαιότητα πού ὁδηγεῖ τούς Μεγάλους Βασιλεῖς στόν ἐπεκτατισμό καί τήν καταστροφή.

Τό πλαίσιο τῆς σύγκρουσης καί τά βαθύτερα αἰτία της ἔχουν ἐκτεθεῖ. Ἡ ἱστορική δράση ἔχει τοποθετηθεῖ στό πραγματικό της πλαίσιο. Τώρα ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους γεγονότων ἀπό τά ὁποῖα προέκυψε ὁ πόλεμος καί ἡ ἐξαγωγή τοῦ νόμου πού διέπει τό ἀνθρώπινο πεπρωμένο.

III

Ποιό είναι τό κύριο ιστορικό αίτιο τοῦ πολέμου μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης, μεταξύ της Περσικῆς Αὐτοκρατορίας καί τοῦ Ἑλληνικοῦ Κόσμου; Ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν πολιτικοκοινωνικῶν δομῶν δέν ἐπαρκεῖ ὡς πλήρης αἰτιολόγηση τῆς σύγκρουσης: ἐπιτρέπει τόν καθορισμό τοῦ νοήματος καί τῆς σημασίας τοῦ ἀγῶνα ἀλλά δέν τόν ἐξηγεῖ. Μένει ἀκόμη νά μάθουμε ποιά γεγονότα καί ποιές πράξεις ὁδήγησαν στήν ἔκρηξή του: μένει ἀκόμη ν' ἀφηγηθοῦμε τήν ἱστορία. Ὡστε στήν κοινωνιολογική ἀνάλυση προστίθεται μία ἱστορική πραγματεία τῆς ὁποίας τά θέματα καί οἱ μέθοδοι πρέπει νά ἀποσαφηνισθοῦν. Δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης νά ἐλέγξει τήν ἀκρίβεια τοῦ Ἡροδότου καί νά ἀμφισβητήσῃ, ἀντιπαραθέτοντάς την πρὸς ἄλλες λογοτεχνικές ἢ ἀρχαιολογικές πηγές, τήν ἀξία τῆς *Ἱστορίας*. Ὁ σκοπός πού θέτουμε ἐδῶ εἶναι, ἀφενός, νά καθορίσουμε μέ ποιόν τρόπο ἐκθέτει ὁ Ἡρόδοτος τήν ἱστορία του, ποιά αἰτία ἐπικαλεῖται καί πῶς συνδέει τά γεγονότα μεταξύ τους· ἀφετέρου, ν' ἀποκαλύψουμε τή φιλοσοφική θεώρηση πού ὑποστηρίζει αὐτήν τήν ἀφήγηση γεγονότων.

Ὅπως εἶδαμε, οἱ πρῶτες γραμμές τῆς *Ἱστορίας* ὀρίζουν μέ πλήρη σαφήνεια τήν πρόθεση τοῦ συγγραφέα: ὁ Ἡρόδοτος προτίθεται ὄχι μόνον ν' ἀναλάβῃ τό ἔργο τῆς ἀπομνημόνευσης «γιά νά μή μποροῦν, ἐκεῖνα πού ἔχουν πράξει οἱ ἄνθρωποι, μέ τόν καιρό νά σβήσουν ἀπό τή μνήμη καί γιά νά μήν χαθεῖ ἡ φήμη τῶν μεγάλων καί θαυμαστῶν κατορθωμάτων πού ἐπιτελέσθηκαν τόσο ἀπό τους Βαρβάρους ὅσο καί ἀπό τους Ἕλληνες», ἀλλά καί νά εἶναι ἱστορικός — μέ τήν αὐστηρά ἐξειδικευμένη ἔννοια πού καθορίζεται στήν «Εἰσαγωγή» — ὁ ὁποῖος διερευνᾷ «ποιά ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων σύγκρουσης».³⁵ Ἔτσι, ἤδη ἀπό τά πρῶτα κεφάλαια ἡ *Ἱστορία* διαχωρίζει τή θέση της ἀπό τή λογογραφική παράδοση παραμερίζοντας τίς μυθολογικές γενεαλογίες καί ἀπαρνούμενη τούς μύθους στή διάδοση τῶν ὁποίων εἶχε συμβάλῃ ἡ ποίηση. Μιμούμενος τόν Ἑκαταῖο θέλει νά «λέει τήν ἀλήθεια»³⁶ καί νά μήν ἐκθέτει παρὰ μόνον στοιχεῖα πού ἔχουν ἐλεγχθεῖ μέσω τῆς προσωπικῆς διερεύνησης. Ἐπίσης ἀπορρίπτει πολύ γρήγορα τίς συνήθεις ἐρμηνεῖες πού ἔχουν πέραση μεταξύ τῶν Περσῶν «σοφῶν», τῶν Φοινίκων καί, ὡς φαίνεται, τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι πιθανόν οἱ Φοίνικες ναυτικοί, ἀπαγάγοντας τήν Ἰώ, νά προκάλεσαν τό βιασμό τῆς Εὐρώπης; Εἶναι πιθανόν αὐτή ἡ ἀδικοπραγία νά ἔδωσε δικαίωμα στόν Ἀλέξανδρο νά σύρει τήν Ἑλένη μακριά ἀπό τήν Ἑλλάδα προκαλώντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τόν Τρωικό πόλεμο καί τίς πρῶτες βιαιοπραγίες μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων; Ὅποια ἀλήθεια κι ἂν ἐμπεριέχουν ὅλα αὐτά πρέπει νά ἀνατρέξουμε στά ἱστορικά γεγονότα.³⁷ Οἱ Ἕλληνες, ἔχοντας φέρει τόν πόλεμο στή βαρβαρική γῆ, ἴσως εἶναι ἔνοχοι γιά τήν πρωταρχική προσβολή, ὅμως οἱ πρῶτες ἐλέγξιμες βιαιοπραγίες εἶναι ἐκεῖνες στίς ὁποῖες ἐπιδόθηκε ὁ βασιλιάς τῆς Λυδίας Κροῖσος, ὅταν ἐξανάγκασε τίς Πόλεις- Κράτη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας νά πληρώνουν φόρο.³⁸

Οί μυθολογικές πηγές αναφέρονται και παραμερίζονται κατ' αυτόν τον τρόπο επί πέντε κεφάλαια και ολόκληρη ή συνέχεια της Ιστορίας — μέ εξαίρεση μόνον τίς γεωγραφικές και κοινωνιολογικές παρατηρήσεις — αφιερώνεται στην ανάλυση των «ἀληθῶν» αἰτιῶν τῆς σύγκρουσης. Ὁ Ἡρόδοτος, κατὰ κάποιον τρόπο, κατευθύνεται ἀπό τή λογική τῶν γεγονότων. Ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Μεγάλων Βασιλέων δέν μπορεῖ παρὰ νά ἐπεκτείνεται καί ἀποβλέπει στήν οἰκουμενική κυριαρχία· ἀλλά γιά νά γίνει σαφῶς κατανοητό αὐτό πρέπει νά γνωρίζει κανεῖς πῶς εἶναι συγκροτημένη ἡ μεγάλη βαρβαρική δύναμη, πῶς κόλλησαν οἱ ἡγεμόνες τῆς τήν ἀσθένεια τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας καί πῶς, σταδιακά, ἡ σύγκρουση ἔχει καταστῆ ἀναπόφευκτη. Ὁ ἐπεκτατισμός τῶν Περσῶν δέν ἐμφανίζεται ὡς τυχαῖο φαινόμενο: ἔχει καί αὐτός τίς πηγές του. Ἡ πρώτη πού ἀνακαλύπτει ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἀκριβῶς ἡ φιλοδοξία τοῦ Κροίσου ὁ ὁποῖος, ἐπιδιώκοντας νά ὑποτάξει τοὺς Μήδους, τοὺς ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά νικήσουν καί προκάλεσε ἐκεῖνες τίς ἀναταραχές πού ὁδήγησαν τόν Κύρο στήν ἐξουσία· αὐτός λοιπόν, κληρονόμος τῆς μηδικῆς ἰσχύος, θ' ἀνασυγκροτήσῃ τήν αὐτοκρατορία καί ταυτόχρονα θά ἐπιδιώξῃ τήν ἐπέκτασή της: θά καθυποτάξῃ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας.

Ἀπό ὅδω καί πέρα, ἀναπόφευκτα, τά γεγονότα ὁδηγοῦν στήν κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου, στήν ἐξέγερση τῆς Ἰωνίας, στήν προσβλητική ἐπιχείρηση τῶν ἀθηναίων ὀπλιτῶν κατὰ τῶν Σάρδεων ἡ προσβολή εἶναι τέτοια ὥστε καθέννας ἀπό τοὺς Μεγάλους Βασιλεῖς νά ἐπιθυμεῖ νά ἐκδικηθεῖ: εἴτε πρόκειται γιά πρόφαση, εἴτε γιά ἀληθινό συναίσθημα, ὁ Δαρεῖος καί ὁ Ξερξῆς θά θελήσουν νά ταπεινώσουν ἐκεῖνους πού τόλμησαν νά προκαλέσουν τή βαρβαρική ἰσχὺ στό ἴδιο τό ἔδαφος τῆς Ἀσίας. Ἡ λογική τῆς πραγματείας εἶναι ἡ λογική τῶν ἰδίων τῶν γεγονότων τά ὁποῖα «ἀπαιτοῦν» τήν ἀποκάλυψη τῶν προηγουμένων τους.³⁹ Ἄν καί συμβαίνει, στίς ἐρμηνευτικές λεπτομέρειες, νά ἐπανεμφανίζεται ἡ παραδοσιακή σκέψη μέ τίς ἀνεπαρκεῖς ἐξηγήσεις της, ὁ ρεαλισμός τοῦ συνόλου εἶναι σαφῶς ἔκδηλος. Ὁ Ἡρόδοτος διαθέτει ἓνα σχῆμα αἰτιακῶν σχέσεων πού τοῦ ἐπιτρέπει νά συλλάβῃ τή συνέπεια τῶν γεγονότων. Ὅπως ἡ σύγκρουση ἐγγράφεται σ' ἓνα κοινωνιολογικό πλαίσιο, ἔτσι καί οἱ ἱστορικές πράξεις ἐντάσσονται σ' ἓνα συνολικό δράμα πού τίς καθιστᾷ κατανοητές. Ὁ Ἡρόδοτος γνώριζε τή λύση τοῦ δράματος: ἤξερε ὅτι ὁ Ξερξῆς θά διέσχισε τόν Ἑλλήσποντο καί θά εἰσέβαλε στήν Ἑλλάδα· ἡ ἀφήγηση ἀπομακρῶν γεγονότων πού εἶχαν προηγηθεῖ τῶν γνωστῶν συμβάντων εἶναι συγκροτημένη κατὰ τρόπον ὥστε αὐτά τά τελευταῖα νά φανοῦν ἐρμηνεύσιμα. Ἐπίσης μπορούμε ν' ἀναφέρουμε, πέρα ἀπό τήν μεταφυσική Νέμεση [ἐλλ. στό κ.], μία ἱστορική τάξη πού κατευθύνει τοὺς ἥρωες καί καθοδηγεῖ τίς πράξεις τους.

Πῶς ἐπιτελεῖται αὐτό τό αἰτιακό σχῆμα; Μέ ἄλλα λόγια, ποιά εἶναι τά κίνητρα πού ἐξωθοῦν τοὺς ἀνθρώπους νά δράσουν καί νά πραγματώσουν τό πεπρωμένο τους; Ἐδῶ πρέπει νά προσέξουμε μὴν ὁδηγηθοῦμε σέ ὑπερβολική συστηματοποίηση καί νά ἀποφύγουμε τή θεώρηση τοῦ ἥρωα ὑπὸ προοπτική ἀνάλογη μ' ἐκείνην πού υἱοθετεῖ ὁ Χέγκελ. Ἄν καί μία ἱστορική δύναμη ὥθει, κατὰ

κάποιον τρόπο, τούς Μεγάλους Βασιλείς στην παγκόσμια κυριαρχία, είναι σαφές ότι ή *Ιστορία* παραχωρεί σημαντική θέση στις ένδεχόμενες αποφάσεις των προσώπων. Η αιτιότητα του παρελθόντος και των συνθηκών δεν έχει χαρακτήρα αυστηρά καθοριστικό και οι άνθρωποι παρασύρονται από ποικίλα πάθη τά οποία, κατ' αντίθεση προς τό ἐγγελιανό πάθος δεν προβάλλονται ως τό μέσον πού χρησιμοποιεί ή ιστορία για τήν πραγμάτωσή της. Η μόνη αναπότρεπτη αιτιότητα είναι εκείνή της *Νεμέσεως* και δεν πρέπει νά περιμένουμε ότι θά βρούμε στόν *Ηρόδοτο* τή σύνδεση μίας α βούλησης του ήγεμόνα μέ μία Α ιστορική περίσταση. Είναι απαραίτητο νά φέρουμε ένα παράδειγμα για νά καταστεί σαφές τί έννοοῦμε: όταν ό *Καμβύσης* αποφασίζει νά κατακτήσει τήν Αἴγυπτο πραγματώνει αναμφίβολα, στόν ιστορικό τομέα, τήν ήγεμονική προδιάθεση τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας· είναι ἐξίσου αναμφίβολο ότι ὑπακούει σ' εκείνη τήν ὕβριν [έλλ. στό κ.] πού διακατέχει τούς Μεγάλους Βασιλείς; Μά, ἂν δοῦμε τά ἴδια τά γεγονότα, ἀπλῶς ἐπιθυμεί νά ἐκδικηθεῖ τό βασιλιά τῆς Αἰγύπτου Ἄμασι ό όποῖος τόν ἐνέπαιξε καί τόν προσέβαλε βαριά.⁴⁰ Ἐπίσης, ή πονηριά του Ἰστιάιου καί ή φιλοδοξία του Ἀρισταγόρα προκαλοῦν τήν ἐξέγερση τῆς Ἰωνίας καί, κατά συνέπεια, τόν ἐμπρησμό των Σάρδεων ἀπό τό ἀθηναϊκό ἐκστρατευτικό σῶμα. Σέ όλόκληρο τό ἔργο καί παρὰ τήν ἀπαντοχή κάποιου εἶδους ἀναγκαιότητας στην ἐξέλιξη του συνόλου των γεγονότων, ή συγκυρία παρουσιάζεται συχνά καί συνήθως όταν γίνεται ἀναφορά σέ ἀτομικές πράξεις· ἐπιπλέον πρόκειται για ἀληθή συγκυρία: τά γεγονότα θά μπορούσαν νά είναι διαφορετικά ἀπό ἐκεῖνα πού συνέβησαν ἂν δέν εἶχαν μεσολαβήσει τέτοια τυχαία περιστατικά.

Ποιά είναι λοιπόν τά κίνητρα των ἀνθρώπινων πράξεων; Ἀπό ποιά κυρίαρχα πάθη καθοδηγεῖται ό ἄνθρωπος; Πρόκειται ὄντως περί παθῶν, καί ή *Ιστορία* δέν γίνεται νά ἐκληφθεῖ ως ήθικοπλαστικό βιβλίο: αὐτοί οι «διακεκριμένοι ἄνθρωποι», τόσο οι Ἕλληνες ὅσο καί οι Βάρβαροι, σπανίως διακατέχονται ἀπό εὐγενή ἢ μετριοπαθή αἰσθήματα. Ἄν καί συναντῶνται χαρακτήρες συνετοί ἢ ήρωικοί, οι περισσότεροι παρασύρονται ἀπό ἀκραῖες σκέψεις. Η φιλοδοξία φαίνεται νά εἶναι τό κύριο κίνητρο πού ἐξωθεῖ τόν ήρωα στή δράση: κατά τίς συζητήσεις πού γίνονται προκειμένου ν' ἀποφασισθεῖ ή πιθανότητα μίας κατάκτησης αὐτό είναι τό ἐπιχείρημα πού ἐπαναλαμβάνουν συχνότερα ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα οι ὁπαδοί του αὐτοκρατορικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Ὁ Μαρδόνιος, παραδείγματος χάριν, τό κακό πνεῦμα του Ξέρξη, του ὑπενθυμίζει διαρκῶς ότι ὑπολείπεται ως πρὸς τή δόξα καί ότι θά ἦταν ἐξευτελισμός νά μήν ἐξομοιωθεῖ σέ κατορθώματα μέ τούς προγόνους του.⁴¹ Στό ἴδιο αἶσθημα ἀπευθύνεται ή Ἄτοσσα, όταν ἐξωθεῖ τόν Δαρεῖο στην κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας.⁴² Η φιλοδοξία είναι ό δαίμονας πού βάζει σέ πειρασμό τούς ήγέτες καί τούς ρίχνει στην περιπέτεια: ό Ἀρισταγόρας, ό όποῖος διαθέτει περισσότερη πανουργία παρὰ μεγαλοπρέπεια, ὑπακούει σ' αὐτό ἀκριβῶς τό καταστροφικό πάθος. Πρέπει νά προσθέσουμε ότι του ἔχει γίνει συνήθεια ή δόξα πού ὀδηγεῖ ἀπό μία ἐπιτυχία στην ἐπιθυμία ενός θριάμβου πληρέστερου καί πιό δοξασμένου: εἶναι, τελικά, καταισχύνη νά μήν συνεχίζει κανείς τήν ἐξάπλωση τῆς κυριαρχίας, ν' ἀρκεῖται ἀπλῶς στή διατήρησή της.

Ἐξάλλου, ἡ ἐπιθυμία τῶν ἡγεμόνων γιά κυριαρχία συνοδεύεται καί ἀπό κάποια ὑστεροβουλία: ὅταν ἔχει ἐπιβληθεῖ ὡς ἔνδοξος ἡγέτης ὁ βασιλιάς μπορεῖ, ἀκριβῶς γι' αὐτόν τό λόγο, νά δυναστεύει ἀποτελεσματικότερα τοὺς ὑπηκόους του κι ἔτσι νά ἐνισχύει τὴν ἐξουσία του στό ἴδιο τό ἐσωτερικό του Κράτους: αὐτό ὑπενθυμίζει ἐπίσης, μέ μεγάλη πολιτική μαεστρία, ἡ Ἄτοσσα στόν Δαρεῖο.⁴³ Ἔτσι λοιπόν ἐξάγεται ἓνα δίδαγμα: ὁ δεσπότης δέν μπορεῖ νά διατηρήσει τὴν ἐξουσία του παρὰ μόνον ἂν στραφεῖ στόν πόλεμο προκειμένου νά θεωρηθεῖ ἀναντικατάστατος.

Ἡ ἐπιθυμία γιά κυριαρχία περιπλέκεται περισσότερο ὅταν συνοδεύεται ἀπό τό πάθος γιά ἐκδίκηση. Ἡ ἔννοια «ἀρξαμένων χειρῶν ἀδίκων», προερχομένη ἀπό τὴν ἀρχέγονη σκέψη, ἐμφανίζεται συχνά μετατεθειμένη καί ἀπαλλαγμένη ἀπό τὴ μυστικιστικὴ τῆς διάσταση. Κάθε προσβολή πρέπει νά ἀκολουθεῖται ἀπό ἐπανόρθωση: θά ἦταν παράπτωμα νά ξεχασθεῖ μία ἀδίκη πράξη καί οἱ Μεγάλοι Βασιλεῖς διακατέχονται πάντοτε ἀπό τό αἶσθημα ὅτι κάθε προσβολή στή μεγαλειότητά τους — ἡ ὁποία συνιστᾷ τό μεγαλεῖο τῆς ἴδιας τῆς Αὐτοκρατορίας — ἀπαιτεῖ ἀναγκαῖα μία παραδειγματικὴ τιμωρία. Ἔτσι, ὁ Δαρεῖος ἀνάκαλεῖ ἀδιάκοπα στή μνήμη του τὸν ἐμπρησμό τῶν Σάρδεων γιά νά μὴν ἀφήσει αὐτό τό ἔγκλημα ἀτιμώρητο.⁴⁴ Ἀλλὰ πρόκειται πράγματι γιά ἐκδίκηση; Δέν εἶναι καθόλου μία πρόφαση γιά τὴν ἀπόκτηση περισσότερου πλούτου; Μεταξύ τῶν ἐπιχειρημάτων πού προβάλλει ὁ Μαρδόνιος προκειμένου νά ἐξωθήσει τὸν Ξέρξη στήν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας τό οἰκονομικὸ ὄφελος παίζει μεγάλο ρόλο.⁴⁵ Ἐχουμε ἤδη ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀρισταγόρας, προσπαθώντας νά πείσει τοὺς Σπαρτιάτες καί τοὺς Ἀθηναίους νά σπεύσουν σέ βοήθεια τῶν ἐξεγερμένων τוניζοῦν τὸν πλοῦτο τῶν ἐδαφῶν πού θά τοὺς δινόταν ἢ εὐκαιρία νά λεηλατήσουν ἢ νά κατακτήσουν: ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες — ἀφοσιωμένοι στήν Πόλη-Κράτος τους καί χωρὶς ἰδιαίτερα ἐμπορικὰ ἐνδιαφέροντα — δέν πείθονται καθόλου, οἱ ἀθηναῖοι πολῖτες, ἀντίθετα, βλέπουν ὅτι ἡ ἐπιχείρηση θ' ἀποφέρει κέρδος ἀνοίγοντάς τους μία ἐμπορικὴ ἀγορά καί παράλληλα ἐξασφαλίζοντάς τους τὴ φιλία τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀσίας.

Ὡστε ὁ ἄνθρωπος ἀναστατώνεται ἀπό πάθη πού τελικὰ ὀδηγοῦν σ' ἓνα καί μοναδικό: τὴν ἐπιθυμία νά κυριαρχεῖ, νά κυριαρχεῖ διὰ τῆς βίας ἢ μέσω τοῦ πλούτου· εἶναι πρέπον νά διασφαλίζει τὴν καλὴ φήμη του καί τὰ μεγάλα ἔργα — ἀκόμη καί ὅταν συνοδεύονται ἀπό βιαιότητες: εἶναι τό πιό σίγουρο μέσο γιά νά ἐπιτύχει αὐτόν τό σκοπὸ. Πάντως ὁ Ἡρόδοτος οὔτε ἐγκρίνει οὔτε ἐπικρίνει αὐτὴν τὴν ἀντίληψη: ἀπλῶς διαπιστώνει ὅτι αὐτὴ κυβερνᾷ τοὺς μεγάλους καί ὅτι οἱ σοφοὶ ὅπως ὁ Ἀρταβάνης — ὅσο σῶφρονες καί συνετοὶ κι ἂν εἶναι — παρὰσύρονται κι αὐτοὶ γιά τοὺς ἰδίους λόγους σέ παρακινδυνευμένες ἐνέργειες. Ἡ διαπίστωση τοῦ ἱστορικοῦ χρωματίζεται μέ κάποια θλίψη γιατί αὐτὸς γνωρίζει ὅτι ἡ ἐπιθυμία γιά δόξα προκαλεῖ τό φθόνον τῶν Θεῶν καί στρέφεται ἐναντίον ἐκείνου πού διακατέχεται ἀπὸ αὐτή. Δέν ἀπέχουμε πολὺ ἀπὸ τὴν ἡρωικὴ περιόδο κατὰ τὴν ὁποία τό πολεμικὸ κατόρθωμα, ἡ τόλμη καί ἡ ἀγάπη τῆς περιπέτειας ἦταν οἱ κατ' ἐξοχὴν ἀρετές. Οἱ Μεγάλοι Βασιλεῖς βρίσκονται ἀκόμη πολὺ

κοντά στους έπικούς ήρωες και αρκετοί Έλληνες τούς μοιάζουν από αυτήν την άποψη. Πάντως, οί τελευταίοι διαθέτουν περισσότερη φρόνηση και οί συνελεύσεις τους είναι αναμφίβολα λιγότερο μεγαλοπρεπείς, αλλά χαρακτηρίζονται από περισσότερη λογική: τό πράγμα είναι ευνόητο εφόσον τό θέμα είναι, στίς περισσότερες περιπτώσεις, τά συμφέροντα μίας Πόλης-Κράτους και όχι τό κύρος ενός μόνον ανθρώπου.

Έχοντας σάν κίνητρο την επιθυμία ή ανθρώπινη δράση δέν επιλέγει τά μέσα για την επίτευξη του σκοπού της: όπλα της είναι ό δόλος και ή βία και δέν όρρωδει πρό ουδενός προκειμένου νά επιτύχει. Ό Ηρόδοτος, επειδή του άρέσουν τά άνέκδοτα, έχει την τάση νά επιμένει στά στρατηγήματα και τίς πανουργίες. Συγκεκριμένα, άς θυμηθούμε τό θαυμασμό πού εκδηλώνει για την ήγέτιδα της χώρας του, την Αρτεμισία, της οποίας ό μεγαλύτερος τίτλος τιμής είναι, για τόν ιστορικό, ότι στή ναυμαχία της Σαλαμίνας βύθισε ένα συμμαχικό πλοίο για νά ξεφύγει από τους διώκτες της — ίσως και επειδή είχε νά λύσει κάποια προσωπική διαφορά μέ τόν πρίγκηπα πού διοικούσε αυτό τό πλοίο, προσθέτει ό Ηρόδοτος!⁴⁶ Άς θυμηθούμε επίσης τίς δηλώσεις του στό 3ο βιβλίο όπου επιμένει στό θέμα ότι τό ψέμα είναι μερικές φορές αναγκαίο: «Η ίδια επιθυμία οδηγεί κι εκείνους πού ψεύδονται κι εκείνους πού λένε την αλήθεια: ψευδόμεστε όταν πρέπει, πείθοντας κάποιον μέ τά ψέματά μας, νά κερδίσουμε κάτι· λέμε την αλήθεια για νά κερδίσουμε τόν τίτλο του φιλαλήθους και νά προσελκύσουμε μεγαλύτερη έμπιστοσύνη. Έτσι, αν και δέν κρατάμε όλοι την ίδια στάση, είμαστε όλοι έξαρτημένοι από τό ίδιο πράγμα. Εάν δέν υπήρχε τίποτε νά κερδηθεί θά βλέπαμε, άδιακρίτως, εκείνον πού λέει την αλήθεια νά ψεύδεται κι εκείνον πού ψεύδεται νά λέει την αλήθεια».⁴⁷ Μπορεί νά καταλάβει κανείς εδώ την κατηγορία πού προσάπτει ό Πλούταρχος στον Ηρόδοτο. Είναι σωστό νά προσπαθήσουμε νά τόν αποκαθάρουμε από αυτήν πάση θυσία και ν' άρνηθούμε ότι τό απόσπασμα αυτό είναι άπλως μεταγραφή ενός σοφιστικού επιχειρήματος της εποχής.⁴⁸ Μήπως δέν είναι μάλλον μία διαυγής θεώρηση των ιστορικών πράξεων πού δέν παρενοχλούνται καθόλου από την ήθική, άλλ' επιδιώκουν άπλως ένα θετικό αποτέλεσμα; Η διαπίστωση αυτή δέν εμποδίζει τό συγγραφέα νά εξυμνεί την ευθύτητα και τόν ήρωισμό όσάκις συναντώνται· όμως, όφείλει επίσης ν' αναγνωρίσει την αποτελεσματικότητα του δόλου και τή συχνή χρήση του· και, εφόσον είναι μάλλον ιστορικός παρά ήθικολόγος, είναι φυσικό νά εκθέτει μέ συγκατάβαση, ακόμη και μέ ευχαρίστηση, τά στρατηγήματα εκείνα πού όδήγησαν στην επιτυχία αυτούς πού τά χρησιμοποίησαν.

Βασιλεύει λοιπόν ή συγκυρία στον τομέα του μεμονωμένου γεγονότος. Η συναισθηματική παρόρμηση και ή δεξιολογία κατά την πραγματοποίηση κυριαρχούν στίς πράξεις, ή δέ λεπτομέρεια των τυχαίων συγκυριών υπεισέρχεται πάντοτε. Εύκολα θά μπορούσαμε νά προσάψουμε στον Ηρόδοτο αυτήν την ασυνέπεια, επειδή ή κοινωνιολογική ανάλυση και μία ιστορική προοπτική συνόλου υποβάλλουν την ιδέα ότι ό πόλεμος ήταν αναπόφευκτος και ότι ό μεταφυσικός στοχασμός βασίζεται στην παραδοσιακή έννοια του Πεπρωμένου. Όμως,

πρέπει νά προχωρήσουμε στή διάκριση πολλῶν ἀντιπαρατιθέμενων ἐπιπέδων. Στό ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησης, ἡ ἱστορία παρουσιάζεται σάν τυχαία ἀκολουθία γεγονότων πού ἀπορρέουν ἀπό τίς αὐθαίρετες ἀποφάσεις τῶν ἀνθρώπων καί τή συγκυρία τῶν περιστάσεων. Ἀλλά πίσω ἀπό αὐτήν τήν τυχειότητα διαγράφονται οἱ δυναμικές γραμμές πού ἡ τάξη τῆς πραγματείας ἐπιδιώκει νά ἐρμηνεύσει: ὁ Δαρεῖος, ἐπειδή εἶναι ἡγεμόνας τῆς Περσίας, βλέπει στήν προσβολή πού τοῦ ἔγινε ἓνα κάλεσμα: πρέπει νά τιμωρήσει τήν Ἑρέτρια καί τήν Ἀθήνα καί, στή σκέψη τοῦ Μεγάλου Βασιλέα, ἡ ἐπιθυμία γιά ἐκδίκηση ξυπνᾷ τόν πόθο γιά κυριαρχία· εἶναι σάν νά ἔχει καταληφθεῖ ἀπό μία ἐσωτερική ἀνάγκη πού τόν ὠθεῖ νά κάνει ἐκεῖνο πού ὀφείλει πάντοτε νά πράττει ὁ ἡγεμόνας ἑνός θεοκρατικοῦ καθεστῶτος. Σέ ἓνα ἀκόμη βαθύτερο ἐπίπεδο, οἱ ἀνθρώπινες πράξεις παραπεμπουν σέ μία διῆστορική τάξη, τήν τάξη μίας ὀργανωτικῆς θείας Πρόνοιας πού ἀκολουθεῖ πληθός πλαγίων ὁδῶν προκειμένου νά ἐκδηλωθεῖ. Απορρίπτεται πράγματι ἡ συγκυρία; Χρησιμοποιεῖται ἡ ἀνθρώπινη βούληση καί ἡ φυσική σύμπτωση ἀπό κάποια ἀνώτατη ἀρχή; Ἄν δεχθοῦμε ὅτι αὐτό συμβαίνει ἀπαρεγκλίτως θά συστηματοποιούσαμε μέχρις ὑπερβολῆς καί θά ὑπεραπλουστεύαμε μία σκέψη πού προτιμᾷ νά σέβεται τήν ποικιλία τῶν δεδομένων. Ἐκεῖνο πού ἀποκαλύπτεται σαφῶς κατὰ τήν ἀνάπτυξη τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ συμπαράθεση διαφορετικῶν τρόπων ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας. Εὐαίσθητος στίς ιδιορρυθμίες τῶν ἀνθρώπων, ὁ Ἡρόδοτος ἀφηγεῖται μέ ἀφέλεια κάθε περιστατικό μέ τά παράδοξα καί τά ἀπρόοπτά του. Ἀνοικτός στόν γεννώμενο ὀρθολογισμό, ἐπιχειρεῖ ταυτόχρονα νά ἐντάξει τά γεγονότα σ' ἓνα αἰτιακό σχῆμα συνόλου πού προβάλλει κυρίως τή σημασία τῶν θεσμικῶν παραγόντων. Τέλος, δεχόμενος τίς ἔννοιες πού προέρχονται ἀπό τήν παραδοσιακή μεταφυσική, χρησιμοποιεῖ σέ μία τελική ἐρμηνεία τίς ἰδέες τῆς Ὑβρεως καί τοῦ Πεπρωμένου. Δέν εἶναι δυνατόν νά διαχωρίσουμε πλήρως τίς προοπτικές αὐτές· ἄλλα ἡ παρουσία καί τῶν τριῶν εἶναι αἰσθητή, ἡ δέ συνύπαρξή τους εἶναι ἐνδεικτική τόσο τῆς ἐξέχουσας θέσης πού κατέχει ἡ Ἱστορία στήν ἐξέλιξη τῆς ἱστορικῆς σκέψης, ὅσο καί τοῦ φιλοσοφικοῦ πλούτου της.

Ἡ ἰδέα τοῦ Πεπρωμένου κυριαρχεῖ σ' ὁλόκληρη τήν ἀρχαϊκή ἐλληνική σκέψη καί ἡ δύναμή της εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ ἀρχαία συλλογιστική δέν θά κατορθώσει ποτέ ν' ἀπαλλαγεῖ ἐντελῶς ἀπό αὐτήν. Κατά τόν 5^ο αἰῶνα εἶναι ἀκόμη κοινός τόπος γιά τή φιλοσοφία, τήν ποίηση καί τό θέατρο καί, μολονότι ἔχει ὑποστεί σημαντικές τροποποιήσεις ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐρμηνεία καί νοεῖται κατὰ τρόπον ὀρθολογικότερο, ἐξακολουθεῖ νά ὑφίσταται. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἔννοια εἶναι συγκεχυμένη καί ὑπεισέρχονται σ' αὐτήν διάφορες διαστάσεις πού εἶναι δύσκολο νά συστηματοποιηθοῦν: οἱ ἴδιες οἱ ὀνομασίες της ποικίλλουν καί ἐπιμαρτυροῦν τήν πολλαπλότητα τῶν ἀρχέγονων θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων πού ἔχει ἐνσωματώσει. Τό Πεπρωμένο ἄλλοτε παίρνει τήν ὄψη ἑνός μοναχικοῦ καί ἀδιάφορου Θεοῦ ὁ ὁποῖος κυβερνᾷ τόν κόσμον ὑποδηλώνοντας τήν ἰδέα μίας μοναχικῆς ὑπέρτατης δύναμης· ἄλλοτε ἐμφανίζεται ὡς ἀποτέλεσμα πολλαπλῶν βουλήσεων πού ἀνήκουν σέ ἀσύμφωνες θεότητες οἱ ὁποῖες μάχονται

μεταξύ τους και έτσι διαγράφουν την έλικοειδή πορεία της ανθρώπινης ύπαρξης. Συχνά ονομάζεται «Ανάγκη» [έλλ. στό κ.] και μ' αυτόν τον τρόπο τονίζεται το στοιχείο του αναπότρεπτου· συγχέεται επίσης με τη *Μοῖρα* [έλλ. στό κ.] τη θεά που διευθύνει τη διανομή των κλήρων των όποιων θα τύχουν οι άνθρωποι. Μερικές φορές του αποδίδεται το όνομα *Τύχη* [έλλ. στό κ.] όπου ξαναβρίσκουμε την έννοια της ακατανόητης σύμπτωσης. Η διπλή φύση του ξανασυναντάται ακόμη πιο καθαρά στην έννοια *Ἄτις* [έλλ. στό κ.] που σημαίνει ταυτόχρονα και «ἔγκλημα» και «ἐκδίκηση», όπου το Πεπρωμένο φανερώνεται και ως τύφλωση ή οποία οδηγεί στην Ὑβριν και ως θεία τιμωρία την οποία ή Ὑβρις θα ἐπιφέρει. Η σκέψη της διαρκούς παρουσίας ενός Θεοῦ-ἐκδικητῆ που ἐπιβλέπει τις ανθρώπινες πράξεις και ἀποστολή του είναι νά τιμωρεῖ ἀναπόφευκτα ἐπιγεννᾶ μία μυστηριώδη πραγματικότητα: την *Νέμεσιν* [έλλ. στό κ.] ή οποία μπορεί επίσης νά νοηθεῖ και ως κοινωνική ἀποδοκιμασία. Ὑπ' αὐτές τις συνθήκες οποιαδήποτε προσπάθεια ἐκλογίκευσης, ἀκόμη και ταξινόμησης, ἐνέχει τόν κίνδυνο νά είναι ὑπερβολική. Τό μυστήριο, ή ἀδιαφάνεια, ή πολυπλοκότητα της ὑπόστασης είναι τά συστατικά στοιχεία του Πεπρωμένου και δέν νομιμοποιούμεθα νά ἐπιδιώξουμε πάση θυσία τή διάσπασή τους.

Αὐτό τό Μοιραῖο που πρωτοστατεῖ τραγικά στην ανθρώπινη ὑπαρξη θά ἐκδηλωθεῖ στή σφαῖρα του ἱστορικοῦ, σέ μία ἱστορία ή οποία κατασκευάζει ἥρωες και, ὡς ἐκ του ὅτι ἀσχολεῖται μέ πράξεις ἀνθρώπινες, χάνει ἕνα μέρος του παραδοσιακοῦ περιεχομένου της και αἶρει τήν ἱερότητα του ὑποδειγματικοῦ ἥρωα. Η φιλοσοφία της ἱστορίας⁴⁹ του Ἡροδότου διαπνέεται ὁλόκληρη ἀπό τήν έννοια της θείας Πρόνοιας και, ὅπως ἤδη ἐπισημάνσαμε, πίσω ἀπό τή συγκυρία των γεγονότων και τίς καθαρά ἱστορικές δυναμικές γραμμές του γίνεσθαι, ἐκδηλώνεται μία μυστηριώδης δύναμη που διευθύνει τούς λαούς και τούς ἀνθρώπους. Ὑπ' αὐτήν τήν προοπτική ή ἐξέλιξη των Μηδικῶν Πολέμων προσλαμβάνει μία μεταφυσική σημασία: «Ἡ ἱστορική δράση, ὅπως τήν ἀφηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος, εἶναι ἕνα δράμα του ὁποίου ή ἀπαρχή εἶναι μία ὕβρις και ή τελική ἐκβαση μία καταστροφή».⁵⁰

Η δραματική διαπλοκή φαίνεται ὅτι συστήνεται ἀπό ἕνα σύμπλεγμα μεμονωμένων πεπρωμένων που παρασύρονται ἀπό τά πάθη, τυφλώνονται ἀπό τό Θεό και σύρονται ἀναπότρεπτα στην καταστροφή τους· καθένα ἀπό αὐτά ἀποτελεῖ μία ἐπιβλητική ὁλότητα μέ ἄτυχη ἀρχή και ἐκβαση, ἀλλά συντίθεται μέ τά ὑπόλοιπα γιά νά διαγράψει τήν κίνηση του γίνεσθαι. Η ἀλυσίδα ἀρχίζει μέ τό πρωταρχικό «ἁμάρτημα» του Κροίσου, ὁ ὁποῖος πυροδοτεῖ μία ἀκολουθία ὕβρεων που λήγει μέ τήν καταστροφική ἀποτυχία της δεύτερης περσικῆς ἐκστρατείας. Τά συναισθήματα των ἀνθρώπων, τό θάρρος τους, οἱ βιαιοπραγίες τους εἶναι, τελικά, παίγνια στά χέρια μίας θεότητας ή οποία τούς προσδίδει σημασία και σκοπό και, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἐπιβάλλει στά γεγονότα ἕναν ρυθμό που δέν είναι δυνατόν νά προβλεφθεῖ. Ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτήν τήν ἀκατανόητη καθοριστική βούληση, ή ἀνθρώπινη βούληση εἶναι δευτερεύουσα: διαπράττει, ἀπό ἀπερισκεψία, κάτι που συνιστᾶ ὕβριν και, ἐφεξῆς, ὅλα τά δρώμενα

συνδέονται αναγκαῖα ἔτσι ὥστε ν' ἀπολήξουν στήν τιμωρία τῶν ἡρώων καί τήν ἀποτυχία τοῦ μάταιου ἐγχειρήματός τους. Χωρίς νά καθίσταται, παρ' ὅλα αὐτά, ἀνενεργή, ἡ ἱστορική αἰτιότητα δέν προσλαμβάνει ὁλόκληρη τήν ἀποτελεσματικότητα της παρὰ μόνον ὅταν εἰσάγεται στά δρώμενα τῆς Ἀνάγκης. Πρέπει ἐξάλλου νά ἐπισημάνουμε ἀπό τώρα ὅτι οἱ Ἕλληνες, παρὰ τή δική τους ἀπερισκεψία, ἐμφανίζονται ὡς ἀσυνείδητα ὄργανα τῆς θείας Πρόνοιας ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στήν τιμωρία τοῦ ἐγωισμοῦ τῶν Μεγάλων Βασιλέων καί, ταυτόχρονα, ἀποκαλύπτουν τήν προστασία πού τούς ἐξασφαλίζει: «ἕνα θεῖο πνεῦμα κατέστρεψε αὐτή τή στρατιά τοποθετώντας στούς δίσκους τῆς ζυγαριᾶς ἄνισα πεπρωμένα· οἱ θεοὶ προστατεύουν τήν πόλη τῆς Παλλάδας». ⁵¹

Πάντως, νά κάτι πού ἀποτελεῖ ἀκόμη μία ἔνδειξη ἐκείνου τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὁ ὁποῖος ἀρχίζει νά ἐνδυναμώνεται καί νά ἐκλαϊκεύει τίς ἔννοιες τίς προερχόμενες ἀπό τήν πρωτόγονη σκέψη ⁵²: δέν τίθεται θέμα ἐδῶ, ὅπως συμβαίνει στούς ποιητές, κάποιας ἄμεσης καί δραστηκῆς παρέμβασης θεῶν ἐμφανιζόμενων ὑπό μορφές λίγο-πολύ φανταστικές. Ἡ ἐκδήλωση τῆς καθοριστικῆς δύναμης εἶναι πιό διακριτική καί, κατά κάποιον τρόπο, πιό ἀνθρώπινη. Αναμφίβολα, ὁ ἱστορικός δέν φθάνει στό σημεῖο νά ἐκλογικεύσει πλήρως τή «θεία Πρόνοια» καί νά τήν παρουσιάσει ὡς δρῶσα μέσω τῶν φυσικῶν, κοινωνικῶν ἢ ψυχολογικῶν «γενικῶν κανόνων». Ἀπέχουμε πολύ ἀπό τόν Bossuet, ἀκόμη περισσότερο ἀπό τόν Malebranche. Ἡ παρουσία τῆς Ἀνάγκης παραμένει μυστηριώδης. Ὁ νόμος τῆς ἱστορίας πού ἀνακάλυψε ὁ Ἡρόδοτος θ' ἀποκαλυφθεῖ μέσα σέ μία ἀτμόσφαιρα βαθιάς θρησκευτικότητας: ὁ Θεός θά χρησιμοποιήσῃ ὑπερφυσικά μέσα γιά νά παραπλανήσῃ τούς ἀνθρώπους καί νά ἐπιβάλλῃ τίς ἀποφάσεις του. Μεταξύ αὐτῶν τῶν μέσων θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε δύο μεθόδους πού φαίνονται νά τοῦ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητές: τό χρησμό καί τό ὄνειρο.

Ἀλλά ὅλα δείχνουν ὅτι ἡ θεότητα, ἐπιφυλασσόμενη ν' ἀποκαλύψει τά σχέδιά της, εἶχε παρὰλληλα τή δύναμη νά τά καθιστᾷ γνωστά μέ ἀκατανόητο τρόπο. Σ' αὐτόν τόν τομέα τό μαντεῖο τῶν Δελφῶν ἐπιδεικνύει διαρκῶς τή σκληρότητά του· σπάνια ἡ Πυθία ἐκφράζεται μέ σαφήνεια δίνοντας στούς ἐρωτῶντες μία μή ἀμφίσημη πληροφορία. Πράγματι, ὁ λόγος της ἐπιδέχεται πολλαπλές ἐρμηνεῖες καί μόνον κατόπιν ἐορτῆς εἶναι δυνατόν ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ συγκεκριμένη σημασία τῶν ἀποφάσεών της. Ὅταν οἱ Σπαρτιάτες, ὀρεγόμενοι τήν Ἀρκαδία, ἀπευθύνονται στή Θεόπνευστη γιά νά μάθουν ἀπό αὐτήν τί ἐλπίδες ἐπιτυχίας θά μπορούσαν νά ἔχουν καί λαμβάνουν τήν ἀκόλουθη ἀπάντηση: «Θά σοῦ δώσω τήν Τεγέα νά χορεύεις, νά χτυποῦν τά πόδια μέ ρυθμό καί τήν πεδιάδα της τήν ὥρα νά τή μετρήσεις μέ σκοινί κοντό», ⁵³ δέν χάνουν τήν εὐκαιρία νά θεωρήσουν τούς οἰωνούς εὐνοϊκοῦς. Ὅμως, ὅταν ἔχουν ἡττηθεῖ στόν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Τεγεατῶν, οἱ Σπαρτιάτες αἰχμάλωτοι καταλαβαίνουν τή σημασία τοῦ χρησμοῦ καθώς δουλεύουν ὡς σκλάβοι τούς ἀγρούς πού ἀνήκουν στό νικητή τους. Τό ἴδιο φαινόμενο συναντᾶται καί στήν περίπτωση τοῦ κακότυχου Κροίσου: κι' αὐτός ἐπίσης, πρὶν εἰσβάλλῃ στό ἔδαφος τῶν Μήδων, ζητᾷ κάποιον οἰωνό ἀπό τόν Ἀπόλωνα ὁ ὁποῖος φαίνεται νά τοῦ παρέχει πλήρη

διαβεβαίωση ότι θά επιτύχει ή έκστρατεία του.⁵⁴ Όταν ό Κροϊσος ήττάται καί συλλαμβάνεται αιχμάλωτος, ζητᾶ καί παίρνει τήν ἄδεια τοῦ Κύρου νά ζητήσῃ ἐξηγήσεις ἀπό τήν Πυθία. Αὐτές εἶναι σαφέστατες: ή αὐτοκρατορία πού θά κατέστρεφε ό Κροϊσος ἦταν ή δική του καί ό ήμίονος πού θά τόν ἔτρεπε σέ φυγή ἦταν ό Κύρος, γιός μιᾶς Μηδῆς καί ενός Πέρση. Ό Θεός εἶναι πράγματι ἀντάξιος του ἐπιθέτου Λοξίας τό όποιο ἀναφέρει συχνά ό Ἡρόδοτος.

Οί ήρωες δέν καταφεύγουν μόνον στους χρησμούς: προειδοποιοῦνται ἐπίσης ἀπό τά ὄνειρα.⁵⁵ Δυστυχῶς τό πράγμα δέν εἶναι ἀπλό καί, ὄχι μόνον δέν ἀλλάζει μέ προειδοποιήσεις ή πορεία τοῦ Πεπρωμένου πού φροντίζει νά πραγματοποιηθεῖ μέ κάθε μέσον, ἀλλά συμβαίνει καί τό ὄνειρικό περιεχόμενο νά εἶναι, ἐπίσης, πολύ ἀμφίσημο. Ἐπιπλέον, ὑπάρχει τό πρόβλημα τῆς διάκρισης μεταξύ τῶν πραγματικά προφητικῶν ὀνείρων καί τῶν ἄλλων, ἐκείνων πού προέρχονται ἀπό φυσικά αἷτια. Πάνω σ' αὐτό τό τελευταῖο ζήτημα ό Ἀρταβάνης ἀναπτύσσει μία ἐξαιρετικά περίεργη θεωρία ὅπου ή προσπάθεια ρεαλιστικῆς ἐξήγησης μπλέκεται μέ τά κατάλοιπα τοῦ ἀρχέγονου θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Όταν ό Ξέρξης διηγεῖται στό σύμβουλό του ὅτι εἶδε μία ὀπτασία πού τόν διέταξε νά κηρύξῃ τόν πόλεμο στους Ἑλληνες καί ὅτι ἔπρεπε νά ὑπαναχωρήσῃ ἀπό τήν ἀπόφασή του νά εἶναι προσεκτικός, ό Ἀρταβάνης προτείνει ἕνα πείραμα κατάλληλο γιά ν' ἀποδειχθεῖ ἂν πρόκειται πράγματι γιά ἕνα σημεῖο τῶν Θεῶν καί ὄχι γιά ἕνα «συνηθισμένο» ψυχικό φαινόμενο. Μέ ἄλλα λόγια, ό ὑπασπιστής τοῦ Ξέρξη προτίθεται νά ὑποβάλῃ τό ὑπερφυσικό σέ μία πραγματική ἐπιστημονική πειραματική ἀπόδειξη⁵⁶: ἂν ή ὀπτασία ἐμφανισθεῖ καί στόν ἴδιον καί τοῦ δώσει τίς ἴδιες ὁδηγίες, τότε θά ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι πράγματι εἶναι θεϊκή ἔμπνευση καί πρέπει νά προετοιμασθοῦν γιά τήν κατάκτηση. Καί ό προνοητικός Ἀρταβάνης, πρό τοῦ θετικοῦ ἀποτελέσματος τῆς δοκιμασίας, ἀποφασίζει ὅτι ὀφείλει νά ἐγκαταλείψῃ τίς ἀντιρρήσεις του καί νά προσεταιρισθεῖ τούς ὑπέρμαχους τοῦ πολέμου.⁵⁷

Ἡ ἀνθρώπινη προσπάθεια κατανόησης τοῦ Πεπρωμένου δέν εἶναι ἱκανή ν' ἀλλάξῃ τήν πορεία του: ό ήρωας νομίζει ὅτι ή προειδοποίηση θά τοῦ ἐπιτρέψῃ νά προλάβῃ τό κακό. Ὅμως ό χρησμός, τό ὄνειρο, τό φυσικό σημεῖο δέν εἶναι παρὰ ἐξαγγελίες ενός ἀναπότρεπτου μέλλοντος: «ὄλες οἱ προσπάθειες τροποποίησής του ἀποτυγχάνουν πρό τῶν τεχνασμάτων τῆς Ἀνάγκης... «τό πεπρωμένο ἐβούλετο νά συμβεῖ κακό στόν Κανδαῦλη».⁵⁸ Ἡ φρικτή λακωνικότητα καί τό ἀπρόσωπο αὐτῆς τῆς διατύπωσης ἐκφράζουν συγχρόνως τήν αὐστηρότητα, τήν ἀδικία καί τήν ἀναγκαιότητα πού χαρακτηρίζουν τίς ἀποφάσεις τῆς ὑπέρτατης δύναμης. Μετέχουν τῆς ἴδιας μεταφυσικῆς πού κυριαρχεῖ στό αἰσχύλειο δράμα: «Ποτέ ή ἀνθρώπινη βούληση δέν θά παραβιάσῃ τήν τάξη πού ἐπέβαλε ό Δίας»⁵⁹: ή ἐπίγνωση τοῦ μέλλοντος, ἀκόμη καί ἂν ἦταν σαφέστατη, δέν θά ἦταν ἱκανή νά κάμψῃ τή θεία θέληση. Θαυμάζοντας τήν εὐτυχία τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτη, ό Ἄμασις ἀνησυχεῖ μήπως τοῦ συμβεῖ κάτι κακό καί τόν παρωθεῖ νά δεχθεῖ οἰκιοθελῶς νά κάνει κάποια θυσία γιά ν' ἀποφύγῃ τό φθόνο τῶν θεῶν καί νά προλάβῃ κάποια μεγαλύτερη ἀπώλεια. Ἀφελῶς, ό

Πολυκράτης προσφέρει στη Νέμεση ένα δαχτυλίδι στο όποιο έχει μεγάλη αδυναμία. Αλλά εκείνο ξαναγυρίζει σ' αυτόν και, έκτοτε, τίποτε πιά δεν μπορεί να τον σώσει: θά χαθεί, πέφτοντας θύμα των δολοπλοκιών ενός περιφερειακού διοικητή του Δαρείου.⁶⁰

Οί θεοί οί ίδιοι δεν μπορούν να κάνουν τίποτε σ' αυτόν τον τομέα και, ακριβώς όπως λένε και οί ποιητές, πρέπει κι αυτοί να υποταχθούν στις προσταγές της Μοίρας: ο Κροῖσος, πιστός του Απόλλωνα, διαμαρτύρεται κατά της αδικίας του Θεού που καθόλου δεν τον βοήθησε στα σχέδιά του: αλλά παίρνει την απάντηση ότι υπάρχει όριο στη θέληση του Λοξία και ότι εκείνος ήδη πέτυχε μία αναβολή εκ μέρους της εξώτερης δύναμης χωρίς να μπορεί ν' ακυρώσει εντελώς την απόφασή της.⁶¹ Όλα είναι ήδη γραμμένα πρό πολλού και καμία μέθοδος, ανθρώπινη ή θεϊκή, δεν είναι ικανή να παρακάμψει τη μοίρα.⁶² Ο ιστορικός χρόνος είναι σάν να έχει σηματοθευτεί με μία ακολουθία πρωτευόντων γεγονότων τά όποια πρέπει αναπόφευκτα να συμβούν: ο δρόμος για να φθάσει κανείς σ' αυτά είναι λιγότερο ή περισσότερο μακρύς, ή διαδρομή περισσότερη ή λιγότερο έλικοειδής· ή τύφλωση των ήρώων θά ήταν αρκετή για να τους οδηγήσει στο πάθος τους, αλλά συχνότερα ή *Ανάγκη*, για να διασκεδάσει, επηρεάζοντας άμεσα τά συναισθήματα ή χρησιμοποιώντας τους χρησμούς, κάνει διάφορες παρεκκλίσεις πριν φθάσει στο σκοπό της. Ακριβώς αυτός είναι ο λόγος για τον όποιον ο ιστορικός χρόνος φαίνεται έκτατός και οί λεπτομέρειες των γεγονότων είναι συγκευριακές, φθάνει να προκόψει τό γεγονόςός τό όποιο έκφραζει τό νόμο του Πεπρωμένου: ή ανθρώπινη «έλευθερία», τό τυχαίο, οί προσπάθειες δεν έχουν παρά μόνον περιορισμένη σημασία — αυτήν που εύαρεστεϊται να τους παραχωρήσει ή Πρόνοια.

Μένει ακόμη να μάθουμε γιατί τό Πεπρωμένο κτυπά σκληρότερα τον ένα από τον άλλον, γιατί μεταχειρίζεται μέ τέτοια κακία τους μεγάλους του κόσμου τούτου: τον Κροῖσο, τον Καμβύση, τον Πολυκράτη, τον Ξέρξη. Η αρχέγονη ιδέα του οικογενειακού στίγματος συναντάται διαρκώς: ή θεότης δεν σέβεται τον ανθρώπινο νόμο που διακηρύσσουν οί έλληνικές Πόλεις-Κράτη της Ασίας: «Ειρήνη και χαιρετισμός στη γενεά του κατηγορουμένου».⁶³ Τά ιστορικά πρόσωπα του Ηροδότου υποτάσσονται στη μοίρα όσο και τά πρόσωπα της τραγωδίας: πληρώνουν τά σφάλματα των πατεράδων τους, ακόμη και εκείνα των προγόνων τους· ή μοίρα τους δένει μέ μία κακότυχη γενιά. Άν ο Κροῖσος είναι ένοχος έγωισμοῦ και άν, ως τέτοιος, φυσικά επισύρει την Νέμεσιν, υφίσταται επίσης την τιμωρία που οφείλουν να υποστούν οί απόγονοι του Γύγη, δολοφόνου του Κανδαύλη.⁶⁴ Έξάλλου, αυτή ή ποινή δεν περιορίζεται στον ίδιον τον Κροῖσο· επιπίπτει και στους γιούς του: ο ένας από αυτούς είναι κωφάλαλος εκ γενετής, ο άλλος, όντας νέος και ρωμαλέος, πεθαίνει κατά τή διάρκεια μίας κυνηγετικής εξόρμησης παρά τό ότι ο πατέρας του, προειδοποιημένος από ένα όνειρο, είχε πάρει όλες τις προφυλάξεις ώστε να μην συμβεί τέτοιο ατύχημα. Και όργανο της θείας όργης είναι ένας άνθρωπος κυνηγημένος και ο ίδιος από την Άτιν, ακούσιος δολοφόνος του πατέρα του και, γι' αυτό, σηματομενός μ' ένα στίγμα που

τίποτε δέν μπορούσε νά σβήσει καί τόν οδηγεῖ στό φόνο τοῦ γιοῦ τοῦ προστάτη του. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ἓνα περιεργό ἀνέκδοτο πού, αὐτήν τή φορά, τοποθετεῖται στήν Ἑλλάδα, κατά τίς ἀρχές του δεύτερου Μηδικοῦ Πολέμου: παρασυρμένοι ἀπό ὀργή οἱ Σπαρτιάτες δολοφονοῦν τοὺς ἀγγελιαφόρους τοὺς σταλμένους ἀπό τόν Ξέρξη γιά νά ζητήσουν γῆ καί ὕδωρ· ἡ θεότης τοὺς καθιστᾷ γνωστό ὅτι ἀποδοκιμάζει τήν πράξη καί ἀπαιτεῖ ἐπανόρθωση. Δύο πολῖτες προσφέρονται οἰκειοθελῶς καί πηγαίνουν στά Σοῦσα νά παραδοθοῦν στό θυμό τοῦ Μεγάλου Βασιλιᾶ: ἐκεῖνος, ὄντας μεγαλόψυχος, τοὺς ἀποπέμπει. Ἀλλά αὐτό δέν ἀρκεῖ γιά νά ἡρεμήσουν οἱ θεοί, ἐπειδή ἡ προσβολή δέν ἀποπλύθηκε πραγματικά. Πολύ μεταγενέστερα, οἱ γιοί τῶν δύο ἀνθρώπων πού εἶχαν πάρει ἐπάνω τους τό ἔγκλημα τῆς Πόλης-Κράτους συλλαμβάνονται ἀπό τοὺς Ἀθηναίους — κατά τήν ἑναρξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου — καί θανατώνονται. «Ὅτι ἡ ὀργή τοῦ Ταλθύβιου ξέσπασε πάνω στοὺς ἀγγελιαφόρους, ὅτι δέν ἡσύχασε πρὶν τοὺς δεῖ νεκρούς, αὐτό ἦταν ἀπλῶς σύμφωνο μέ τοὺς κανόνες τῆς δικαιοσύνης· ἀλλά τό γεγονός ὅτι κτύπησε τοὺς γιούς ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν ἀνθρώπων..., κατ' ἐμέ εἶναι προφανές ὅτι τό πράγμα συνέβη ἐπειδή τό προκάλεσε ἡ θεία θέληση». ⁶⁵ Ὡστε ἡ ἰδέα τοῦ στίγματος καί τῆς κληρονομικότητας τῶν σφαλμάτων εἶναι βαθιά χαραγμένη στήν ἑλληνική νοοτροπία τοῦ 5^{ου} αἰ. Καί ὁ ἱστορικός βλέπει σ' αὐτήν ἕναν ἀπό τοὺς νόμους πού κυβερνοῦν τό ἀνθρώπινο γίγνεσθαι. Ἄλλα ποιό εἶναι τό βαρύτερο σφάλμα; Ὁ φόνος φαίνεται ὡς τό σοβαρότερο ἔγκλημα, εἴτε εἶναι ἀκούσιος — ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση τοῦ ἄτυχου Ἀδράστου — εἴτε ἐκούσιος — ὅπως ὅσον ἀφορᾷ τῇ σκληρῇ Φερετίμῃ. Πάντως ἡ Νέμεσις ἐκτός ἀπό τόν φόβο, δέν ξεχνᾷ μία ἄλλη βαρύτερη παρεκτροπή ἢ ὁποία προκαλεῖ τήν ἐκδίκηση τῶν Θεῶν: ἡ παρεκτροπή αὕτη εἶναι ἡ ὑπεροψία, ἡ ὕβρις, ⁶⁶ πού συνιστᾷ ἓνα ἀπό τά κυρία θέματα τῆς αἰσχύλειας τραγωδίας. Πῶς νά ὀρίσει κανεῖς αὐτό τό μοιραῖο πάθος πού παρασύρει τήν ἀνθρώπινη βούληση κάνοντάς την νά ὑπερβαίνει τά ἐπιβεβλημένα σ' αὐτήν ὅρια; Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι σαφέστατος: ἡ ὑπεροψία εἶναι ἡ πεποιθήση κάποιου ὅτι εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἄνθρωπος. ⁶⁷ Αὕτη ὀδηγεῖ τοὺς Μεγάλους Βασιλεῖς νά θέλουν πάντοτε τήν επέκταση τῆς αὐτοκρατορίας τους· αὕτη ἐπίσης τοὺς δίνει μία αὐτοπεποίθηση πού δέν ἐπιτρέπεται νά ἔχει κανένας θνητός. Τώρα, βέβαια, πρέπει ν' ἀναφερθοῦμε καί στό φθόνο τῶν Θεῶν: οἱ Θεοί δέν δέχονται μέ κανέναν τρόπο τήν ἐπιθυμία κάποιου νά ἐξισωθεῖ μ' αὐτούς καί νά διατείνεται ὅτι κατέκτησε μέσα σέ μία ζωὴ ἀσήμαντης διάρκειας τή δύναμη καί τήν εὐτυχία πού προσιδιάζουν μόνον στοὺς ἀθάνατους: «ἡ θεία ἐκδίκηση κτύπησε σκληρὰ τόν Κροῖσο ἐπειδή, νομίζω, ἐθεωρεῖτο ὁ εὐτυχέστερος τῶν θνητῶν». ⁶⁸ Στόν ἴδιο λόγο ὀφείλεται καί ἡ καταστροφή τοῦ Πολυκράτη τοῦ «εὐτυχοῦς ἀπό κάθε ἄποψη» ⁶⁹, γιατί δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά ἔχει προσβάλει κανεῖς τίς θεότητες μέ κάποιο ὑπερβολικό αἶσθημα· ἀρκεῖ καί μόνον ἡ ὑλική ἐπιτυχία τῶν δραστηριοτήτων του γιά νά προκληθεῖ μία βίαιη ἀντίδραση τῆς αὐταρχικῆς δύναμης. Ὅλα αὐτά συμβαίνουν σάν νά ἦταν τό σύμπαν ἓνας κόσμος ἀπλὸς ὅπου καθετί τό θετικό θά 'πρεπε

υποχρεωτικά νά προκαλεῖ ὡς ἀντιστάθμισμα μία ἄρνηση ἢ ὁποία θά ἀποκαθιστοῦσε τήν ἰσορροπία.

Ἐπομένως, ἡ ὕβρις ἔχει διπλή φύση· εἶναι σαφῶς ἠθική ὅταν πρόκειται γιά ἕναν ἄνθρωπο πού νομίζει ὅτι μπορεῖ νά ἐδραιώσῃ σ' ἐτούτῃ τῇ γῇ μία ὑπεράνθρωπη ἐξουσία· εἶναι ὅμως, ἐπίσης, καί ὑλική προσβολή σέ μία θεία ὀργάνωση πού δέν ἀνέχεται καμία σημαντική μεταβολή. Ἔτσι ὁ χρησμός διατάσσει τοὺς Κνίδιους νά ἐγκαταλείψουν τό σχέδιο τῆς διώρυγας πού θά χώριζε τό ἔδαφος τοὺς ἀπό τὴν ἡπειρο γιὰτί: «Ὁ Ζεὺς, ἂν ἤθελε ὅ,τι ζητᾶτε τώρα, θά εἶχε κάνει ἤδη νησί τῇ δικῇ σας χώρα». ⁷⁰ Καί τό Πεπρωμένο τιμωρεῖ ὅλες τίς ὑπεροπτικές πράξεις τῶν Μεγάλων Βασιλέων οἱ ὁποῖοι ἀποβλέπουν σέ οἰκουμενική Αὐτοκρατορία, τρυποῦν τὰ ὄρη καί μαστιγώνουν τὴ θάλασσα. Πολύ ἀποκαλυπτική εἶναι ἡ παρέμβαση τοῦ Ἀρταβάνη κατὰ τίς διαβουλεύσεις πού προηγοῦνται τοῦ δευτέρου Μηδικοῦ Πολέμου: γιὰ ν' ἀποθαρρύνει τὸν Ξέρξη, ὁ σύμβουλός του τοῦ ἐκθέτει τοὺς κινδύνους τῆς ἐκστρατείας ἐπιμένοντας στὸν κίνδυνο πού περικλεῖει ἡ μετακίνηση τόσο μεγάλου στρατοῦ καί στόλου: οἱ γαῖες πού θά κατακτηθοῦν δέν θά μπορέσουν νά θρέψουν τὴ στρατιά καί κανένα λιμάνι δέν θά εἶναι κατάλληλο γιὰ νά χωρέσει ὁλόκληρος ὁ στόλος ἂν ἐπιτευχθεῖ ἡ κατάκτηση. Ἀλλά ὁ Ἀρταβάνης, γιὰ νά ἐνισχύσει τὴν ἀποψή του ἐπικαλεῖται καί ἕνα ἐπιχείρημα πιό βαθύ: ἡ ἰσχύς, ἡ ἴδια ἡ νίκη, εἶναι ἐπικίνδυνα πράγματα ἐπειδὴ παρασύρουν πέρα ἀπὸ τὰ ἐπιτρεπτά ὅρια: «Ὁ ἄνθρωπος δέν ξέρει τί εἶναι κορεσμός». ⁷¹ Γι' αὐτό πρέπει ν' ἀποφασίσουμε τὴν ἀποφυγὴ ὑπερβολικῶν τολμημάτων. Ἔτσι, στό λόγο τοῦ Ἀρταβάνη, συννυπάρχουν δύο συμπληρωματικές μορφές συλλογιστικῆς: ἀφενός, ἐπικαλεῖται στρατηγικούς λόγους θεμελιωμένους σέ μία ρεαλιστικὴ ἐκτίμηση τῆς κατάστασης· ἀφετέρου, ἀνατρέχει στὴν ἰδέα μίας μοιραίας ψυχολογικῆς ἀνάγκης ἢ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν κατακτητὴ στὴν ὑπέρβαση ἐκείνων πού ἐπιτρέπονται ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Ἐπανέρχεται πάντοτε ἡ ἔννοια τοῦ ἀναγκαστικοῦ περιορισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας.

Δυστυχῶς, τέτοια σωφροσύνη εἶναι πράγμα σπάνιο. Ὁ Ξέρξης, ἀκριβῶς σάν τὸν αἰσχύλειο Προμηθεά, γνωρίζει σέ τί ἐκτίθεται καί δέχεται νά διακινδυνεύσει τὴν ἥττα. Ἡ ὕβρις δέν εἶναι πάντοτε τύφλωση ἢ μωρία: ὅπως τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας, ὁ ἡγεμόνας ὑπερασπίζεται τό ἐγχείρημα καί ὀρισμένοι σχολιαστές ⁷² μπόρεσαν νά διακρίνουν στά λόγια του, ἂν ὄχι μία ἀπολογία τοῦ κατακτητικοῦ πνεύματος, τουλάχιστον μία προσπάθεια ὑπεράσπισης τῆς δύναμης πού ἔχει ἡ ἀνθρώπινη θέληση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν αὐτοπεποίθηση τῶν Μεγάλων Βασιλέων κρύβεται ἡ αἴσθησις, ὅχι ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία εἶναι παντοδύναμη, ἀλλὰ ὅτι δέν γνωρίζουμε ποτέ μέ ποιά πλευρὰ εἶναι οἱ θεοί. Καθένας ἔχει τὴν παράλογη ἐλπίδα ὅτι τό σχέδιό του κέρδισε τὴν εὐνοία τοῦ πεπρωμένου καί ὅτι τοῦ ἐπιφυλάσσεται μία μεγαλειώδης ἐπιτυχία. ⁷³ Δέν ξεχνιέται ὁ νόμος τῆς θείας Πρόνοιας: ἀπλῶς ὅλοι θέλουν νά τὸν θεωροῦν εὐνοϊκό γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Πλαί στὴν ἀφελή ὕβριν τοῦ Κροίσου πού μετρᾷ τὰ πλούτη του, ὑπολογίζει τὴ δύναμή του καί δηλώνει πῶς εἶναι ὁ εὐτυχέστερος τῶν ἀνθρώπων, ἔχουμε τὴν διαυγὴ ὑπερβολή τοῦ Ξέρξη: ἐνῶ μπροστά του παρελαύνουν οἱ

μυριάδες τῶν ὁποίων ἡγεῖται, ὁ ἡγεμόνας σκέπτεται τή βραχύτητα τοῦ βίου καί τή ματαιότητα ὅλων τῶν ἐγχειρημάτων.⁷⁴ Ἄλλ' αὐτό δέν τόν ἐμποδίζει νά ἐπιχειρήσει τήν πιό παράλογη καί πιό ὑπεροπτική ἀπ' ὅλες τίς πράξεις: ὁ προμηθεϊκός μύθος ἔχει μετατεθεῖ, κατά κάποιον τρόπο, στό συγκεκριμένο ἐπίπεδο ταῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, τελικά δέν πρόκειται γιά ἀπελπισία ἀλλά μάλλον γιά ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νά ὑπερβεῖ τήν κατάστασή του, νά γίνεῖ πραγματικά μία θεία ὑπαρξη παραβιάζοντας τά σύνορά του Πεπρωμένου. Γνωρίζουμε τί ἔκβαση ἔχει μία τέτοια τόλμη. Ὁ Ἡρόδοτος, μετά τή νίκη τῶν Ἑλλήνων εἶναι σέ θέση νά πεῖ τά λόγια του Σοφοκλῆ: «Εκείνους πού τό μέτρο καί τό λόγο δέν γνωρίζουν... στή δυστυχία βαριά οἱ θεοί τοὺς γκρεμίζουν, ὅταν τοῦ ἀνθρώπου ἡ φύση μ' αὐτούς νομίζει πῶς ὑψώνεται καί πιό ψηλά ἀπό τήν ἀνθρώπινη κατάσταση ὀρθώνεται».⁷⁵

Ὡστε, σ' αὐτήν τήν ἰδέα τῆς Θείας Πρόνοιας ἐνυπάρχει κάτι περισσότερο ἀπό μία κοινοτοπία ὀφειλόμενη στοὺς ποιητές. Δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά τήν ἀπόδειξη ἑνός θεμελιώδους κακοῦ: τοῦ γεγονότος ὅτι εἴμαστε θνητοί. Ὁ ἱστορικός θέλει ἐπίσης νά προβάλεῖ τό νόμο πού διέπει τό γίγνεσθαι: κάθε βιαιοπραγία πληρώνεται ἂν ὄχι ἀπό τόν ἴδιον τόν ἐγκληματία, ὅπωςδήποτε ἀπό τοὺς ἀπογόνους του· κάθε ὑπερβολή ἐπισύρει τήν ἐκδίκηση τῶν θεῶν πού χτυποῦν ἀνελέητα. Δέν εἶναι ἀκριβῶς αὐτό τό μάθημα πού δίνει στόν Κροῖσο ὁ Σόλων;⁷⁶ Κανείς δέν μπορεῖ νά λέγεται εὐτυχής πρὶν συμπληρώσει τόν κύκλο τῆς ζωῆς του: τό σημαντικό εἶναι νά ἔχει κανείς καλό τέλος καί ὄχι νά φθάσει σέ ὕψη πού ἡ ἐπερχόμενη παρακμή τά κάνει νά φαίνονται ἀκόμη πιό παράλογα. Ἡ ἑλληνική σοφία ἀντιπαραθέτει στήν ἀσιατική ὕβριν δύο παραδείγματα εὐτυχισμένου βίου πού δέν θεμελιώνεται στήν ἐπιθυμία ἀλλά στήν μετριοπάθεια καί τήν ἀφοσίωση. Ὁ Τέλλος ἔζησε καλῶς: πλούσιος καί ἀξιοσέβαστος, πέθανε μέ τό ὄπλο στό χέρι ὑπερασπίζοντας τήν πατρίδα του. Ὁ Κλέοβις καί ὁ Βίτων πέθαναν ἔνδοξα ἐπίσης, ἀφοῦ εἶχαν καταστήσει δυνατή τήν ἐκπλήρωση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τῆς μητέρας τοὺς: ἀπέδειξαν, σύροντας σέ μεγάλη ἀπόσταση τό ἄρμα τῆς ἱέρειας, τή φυσική τους ῥώμη, τήν υἱική στοργή τοὺς καί τήν ἀφοσίωσή τοὺς στοὺς θεοὺς· αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι, γιά νά τοὺς ἀνταμείψουν, τοὺς πῆραν ἀπό τόν κόσμον μόλις εἶχαν ἐκπληρώσει τό καθῆκον τοὺς καί ἐνῶ κοιμόντουσαν. Τίποτε δέν σπιλώνει μία τέτοια δόξα καί ἡ ἀνάμνηση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἄσβεστη. Ἐπιπλέον, τέτοιες πράξεις δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπισύρουν τήν *Νέμεσιν*, γιατί παραμένουν ἐντὸς τῶν ἐπιτρεπτῶν στήν ἀνθρωπότητα ὁρίων. Πρέπει νά ἐπισημάνουμε τό ἐξῆς: ὁ Σόλων δέν ἐξαίρει τή μετριότητα. Δέν εἶναι πρέπον νά ζεῖ κανείς μία ζωὴ ταπεινὴ καί ἐξαφανισμένη· ἡ καλὴ φήμη παραμένει γι' αὐτόν μία ἀξία πολὺ σημαντική· ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ δόξα μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ μόνον μέ μετριοπάθεια.

Συναινώντας σ' αὐτήν τήν πρακτικὴ σοφία, ὁ Ἡρόδοτος ἀναγνωρίζει τελικά τή δικαιοσύνη τῆς θείας Πρόνοιας πού δίνει εὐτυχές ἢ ἔνδοξο τέλος σέ ὅλους ὅσους παραμένουν ἄτρωτοι στά ὑπερβολικά πάθη. Ἔτσι προσυπογράφει μία ἤδη ἀρχαϊκὴ γνώση σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό προτιμητέο εἶναι τό μέτρο.

Τότε, ό νόμος τής ιστορίας δέν έκτρέπεται σέ ήθικό νόμο; Η αλήθεια εἶναι, ἄν ἐπιχειρήσουμε μία συστηματοποίηση, ότι τό δίδαγμα δέν εἶναι τόσο σαφές όσο μπορεῖ νά φανεῖ κατά τήν ἀνάγνωση τῶν λόγων τοῦ Σόλωνα καί τοῦ Ἀρταβάνη ἢ τῶν ἀνεκδότων ἀπό τά όποῖα εἶναι διάστικτη ἡ *Ιστορία*. Όπως στούς τραγικούς, ἡ ὕβρις συχνά ἐμφανίζεται ὡς μοιραία κατάρα πού ἐπιπίπτει ἀναίτια καί ἀναπότρεπτα πάνω σέ μία οἰκογένεια ἢ ἓνα ἄτομο, διαταράσσει τό πνεῦμα καί ἔτσι ὁδηγεῖ στήν τέλεση ἑνός ἀδικήματος πού προκαλεῖ μία τιμωρία, δικαιολογημένη, αὐτήν τή φορά, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ποινή πού ἐπιβάλλεται σέ κάποιον ό όποῖος ἔχει τελέσει ἔγκλημα αὐτοβούλως. Εἶναι εὐνόητο ότι πρέπει νά προσέχουμε τίς ὑπερβολές: εἶναι ὅμως πάντοτε δυνατόν; Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ἡ μεταφυσική σκέψη ἔρχεται νά προστεθεῖ στήν κοινωνιολογική καί ιστορική ἀνάλυση. Ὑπάρχουν λαοί καί ἄνθρωποι πού ἡ κατάστασή τους τούς κάνει νά ἔλκονται ἀκατανίκητα ἀπό τήν ὕβριν, ὅπως οἱ Πέρσες καί οἱ Μεγάλοι Βασιλεῖς τους: αὐτοί, κάποια μέρα, διαπράττουν τήν Ὑβριν πού θά πυροδοτήσῃ τήν ἐκδίκηση. Καί ἡ ἐκδίκηση, γιά νά πραγματοποιηθεῖ, θά χρησιμοποιήσῃ τυχαία περιστατικά πού εἶναι ὅλα σημεῖα ἀναγνωρίσιμα γιά κάποιον πού ξέρει τό νόμο τής *Ἀνάγκης*. Ἔτσι, ὅλα συμβαίνουν σάν νά ὑπῆρχε ἓνα εἶδος συνεργείας μεταξύ τής ἀνθρώπινης βούλησης, τής ιστορικής αἰτιότητας καί τῶν ἀποφάσεων τής θείας Πρόνοιας. Αὐτή ἡ συμπράθεση δέν στερεῖται δυσχερειῶν, ἀλλά ἀκριβῶς αὐτό δέν εἶναι ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου σέ ὅλες τίς προνοιολογικές θεωρίες;

Συνεπῶς οἱ δυνάμεις τοῦ Πεπρωμένου ἐκφράζονται στό αἰτιακό σχῆμα καί κατευθύνουν τά ἀνθρώπινα πάθη γιά νά ὑποτάξουν τό γίγνεσθαι. Εἶναι δυνατόν νά τούς ἀντισταθοῦμε; Θά ἦταν ἀρκετό ἡ ἀνθρώπινη φύση νά μπορούσε νά δείξει τό μέτρο της γιά «νά τηρήσουν οἱ θεοί τήν ἴδια ἰσορροπία»⁷⁸· αὐτό εὐχονται πρίν ἀπό τή μάχη οἱ πολεμικοί ἡγέτες. Αλλά συμβαίνει συχνότερα νά ἐπιανεμφανίζεται τό τυχαῖο πού ἀνακατεύει τά χαρτιά καί πραγματοποιεῖ τήν εὐχή τής *Ἀνάγκης*. Ἄρα, τό μοιραῖο ἀσκεῖ διπλή ἐπιρροή στό πεπρωμένο τῶν ἀνθρώπων καί τήν ἱστορία: βάζοντας ὁρισμένα πρόσωπα σέ ὁρισμένες καταστάσεις δημιουργεῖ σειρές ἀυξανόμενων ροπῶν στίς όποῖες εἶναι ἀδύνατον ν' ἀντισταθεῖ κανείς, τόσο καθοριστική εἶναι ἡ ιστορική πλαισίωση, ἡ θεσμική παράδοση καί ἡ ψυχική κατάσταση· ἀλλά, ἐπίσης, παρεμβαίνει προκαλώντας τυχαία περιστατικά καί ἀνατρέποντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἄμεσα τήν πορεία τοῦ γίγνεσθαι.

IV

Όσο θετική κι ἄν εἶναι ἡ ἀνάλυση, ἡ φιλοσοφία τοῦ γίγνεσθαι τοῦ Ἡρόδοτου δέν παρουσιάζει, ἐν συγκρίσει πρὸς τή μεταφυσική τῶν ποιητῶν καί τῶν τραγικῶν, ἰδιαίτερη πρωτοτυπία. Παρά ταῦτα, τό δίδαγμα πού ἐκπέμπει ἡ *Ιστορία* εἶναι πλουσιότερο πολιτικά καί φιλοσοφικά ἀπό ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά προέλθει ἀπό τόν Πίνδαρο, παραδείγματος χάριν. Τό λόγο μπορούμε νά τόν βροῦμε στό ἴδιο τό ὑλικό τῶν ἔργων: ἡ ἀνάγνωση ἱστορικῶν γεγονότων προσφέρει μία

ρεαλιστική πολυπλοκότητα εξαιρετικά αποκαλυπτική. Αν και δέν τοῦ ἀρέσει ιδιαίτερα νά συμβουλευεῖ, οὔτε ἐξειδικεύεται στόν ἠθικοπλαστικό λόγο, ὁ Ἡρόδοτος, πριμοδοτώντας κάποια πλευρά τῆς ἱστορίας ἢ κάποιο ἄτομο, παρεμβάλλοντας κάποια προσωπική παρατήρηση, ἐκδηλώνει τίς προτιμήσεις του καί ὑποδεικνύει λύσεις. Ἐχοντας φθάσει στήν ὠριμότητα, οἱ ἐλληνικές Πόλεις-Κράτη εἶναι ὑποχρεωμένες νά διερωτηθοῦν ποιό εἶναι τό καλύτερο πολίτευμα πού θά ἔπρεπε νά υἱοθετήσουν, ποιές σχέσεις θά τηρήσουν μέ τούς γείτονές τους, Ἕλληνες καί Βαρβάρους, ποιές πιθανότητες οἰκουμενικῆς κυριαρχίας ὑπάρχουν. Ἡ Ἱστορία χωρίς νά φθάνει τό βάθος τῆς μελέτης τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς πολιτικῆς πού διακρίνει τή διήγηση τοῦ Θουκυδίδη,⁷⁹ ἀπηχεῖ αὐτές τίς ἀνησυχίες καί ἀνοίγει προοπτικές οἱ ὁποῖες, ἂν καί συγκεχυμένες, δέν παύουν νά εἶναι ἀποκαλυπτικές.

Εἶναι γνωστή ἡ ἀγάπη τοῦ Ἡροδότου γιά τήν Ἀθήνα. Ὁρισμένοι σχολιαστές βλέπουν στήν *Ἱστορία* ἕναν ἀπολογητή τῆς δημοκρατικῆς Πόλης-Κράτους καί τοῦ πολιτεύματός της. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, μερικές φορές, μεγάλυνει τά κατορθώματα τῆς Πατρίδας τοῦ Θεμιστοκλῆ καί τοῦ Ἀριστείδου καί δηλώνει ὅτι αὐτή ἔσωσε τήν Ἑλλάδα.⁸⁰ Πάντως ἡ ἀφοσίωσή του δέν τόν ἐμποδίζει ν' ἀποδώσει στίς ἄλλες Πόλεις-Κράτη τή συμβολή στήν ἐπιτυχία πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτές καί νά ἐπιμείνει, καί μάλιστα σέ μία περίοδο κατά τήν ὁποία ἐπιτείνεται ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ Σπάρτης καί Ἀθήνας, στόν ἥρωισμό τῶν Λακεδαιμονίων ὀπλιτῶν. Ἐξάλλου, ἐκεῖνο πού συγκεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του δέν εἶναι τόσο ἡ πόλη καί οἱ κάτοικοί της, ὅσο τό ἴδιο τό δημοκρατικό καθεστῶς τοῦ ὁποίου τίς ἀρετές ἐξυμνεῖ — χωρίς αὐτό νά τόν κάνει νά καταδικάζει τά ἄλλα πολιτεύματα.

Ὁ ἱστορικός ἐπωφελεῖται ἀπό μία συζήτηση⁸¹ μεταξύ του Δαρείου καί τῶν φίλων του γιά νά ὑπενθυμίσει ἕναν πολιτικό κοινό τόπο τῆς ἐποχῆς: ὑπάρχουν τρία συνταγματικά πολιτεύματα: τό τυραννικό, τό ὀλιγαρχικό καί τό δημοκρατικό. Ὁ Ὀτάνης ὑποστηρίζει τή λαϊκή διακυβέρνηση πού φέρνει τό ὠραιότερο ὄνομα «ἰσονομία»: χάρις σ' αὐτήν ἔχουν ἀποφευχθεῖ οἱ κίνδυνοι τῆς ἐξουσίας τοῦ ἑνός, ὁ ὁποῖος «ἀνατρέπει τά ἔθιμα τῶν προγόνων, βιάζει τίς γυναῖκες καί καταδικάζει εἰς θάνατον χωρίς δίκη»: ἐπειδή ὁ μονάρχης, ὡς κάτοχος ὅλης τῆς δύναμης, ἀφήνει ν' ἀναπτυχθοῦν μέσα του δύο ἐγκληματικά πάθη: ἡ ὑπεροψία (ὑβρις) καί ἡ ἀπληστία (φθόνος). Ἀντίθετα, ἡ δημοκρατία ὑποχρεώνει ἐκείνους πού κυβερνοῦν νά δίνουν λογαριασμό γιά τήν ἐξουσία πού ἀσκοῦν καί ν' ἀποφασίζουν δημόσια ἀποσκοπώντας στή μέγιστη ὠφέλεια ὅλων. Ὁ Μεγαμβύσης, ὑπερασπιστής τῆς ὀλιγαρχίας, ἐπαναλαμβάνει τήν ἴδια ἐπιχειρηματολογία ἐναντίον τῆς τυραννίδας — ἐπιχειρηματολογία τρέχουσα τήν ὁποία θά ξανασυναντήσουμε στόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη καί τούς ρήτορες —, ἀλλ' ἀναπτύσσει αὐστηρή κριτική κατά τῆς ἰσονομίας: ἐπιτρέπεται, ἕνας ὄχλος ἀδαῆς καί ἀπερίσκεπτος νά διευθύνει ὑποθέσεις τοῦ κράτους; Ὁ μονάρχης, ἂν καί φουσκωμένος ἀπό ματαιοδοξία, τουλάχιστον ἐνεργεῖ ἔχοντας ἐπίγνωση τῶν αἰτίων ὁ λαός δέν γνωρίζει τίποτε καί θέλει ν' ἀνακατεύεται σέ ὅλα. Γι' αὐτό πρέπει νά δίδεται ἡ

ἐξουσία «σέ μία ομάδα ἀτόμων ἐπιλεγμένων μεταξύ τῶν ἀρίστων». Τέλος, παρεμβαίνει ὁ Δαρεῖος· ἡ δημοκρατία εἶναι ὅπως τήν περιέγραψε ὁ Μεγαμβύσης· ὅμως ἡ διακυβέρνηση τῶν ὀλίγων δέν εἶναι καθόλου εὐκταία· προκαλεῖ ἐχθρότητες μεταξύ τῶν ὀλίγων ἀρχόντων καί ἐκεῖνες προκαλοῦν δολοφονίες καί ταραχές ἀπό τίς ὁποῖες τό κράτος ὑποφέρει· πρέπει ἐπικεφαλῆς τῶν δημοσίων ὑποθέσεων νά τίθεται ἓνας μόνον ἄνδρας· ὁ ἄριστος. Αὐτός ἀσκεῖ σταθερά τήν ἐξουσία πάνω στό λαό καί μπορεῖ νά διευθύνει ἀποτελεσματικότερα τόν πόλεμο. Μήπως ὁ ἀπελευθερωτής τῶν Περσῶν δέν ἦταν ἓνας μονάρχης, ὁ Κύρος; Καί, προαγγέλλοντας τή διαλεκτική του ὀγδόου βιβλίου τῆς *Πολιτείας*, ὁ μελλοντικός Μέγας Βασιλέας ἀναφέρει σάν τελευταία ἀπόδειξη τό γεγονός ὅτι ἀναπόφευκτα τό δημοκρατικό καθεστῶς καί τό ὀλιγαρχικό πολίτευμα ὁδηγοῦν στή μοναρχία, τή μόνη ἱκανή νά ἀσκήσει μιά πολιτική μέ ἀποτελεσματικότητα καί συνοχή. Αὐτές οἱ τρεῖς ἀνάλυσεις περιλαμβάνουν ὅλα σχεδόν τά ἐπιχειρήματα πού θά ἐπικαλεσθῇ ἡ πολιτική σκέψη τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας. Ὁ Ἡρόδοτος δέν παίρνει καμία θέση· δέν εἰρωνεύεται καί, ἂν ὑπάρχει μιά εἰρωνεία, εἶναι ἐκείνη πού ἀποπνέει ἡ ἐξέλιξη τῶν ἰδίων τῶν γεγονότων. Τό πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας θά θριαμβεύσει ἐπὶ τοῦ δεσποτισμοῦ.⁸²

Πράγματι, γιά νά φθάσουμε στήν πλήρη κατανόηση τῆς σημασίας τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ τῆς *Ιστορίας* πρέπει νά διακρίνουμε δύο προοπτικές. Ὁ Ἡρόδοτος ἀντιπαραθέτει σφαιρικά τόν Ἑλληνικό κόσμο πρὸς τόν Περσικό κόσμο· τό πνεῦμα ἐλευθερίας ὑπὸ οἰοδήποτε πολίτευμα, ἰσονομικό ἢ ὄχι, τό ὁποῖο διασφαλίζεται ἀπὸ ἓνα σύνταγμα ἢ τουλάχιστον ἀπὸ παραδοσιακούς ὀργανικούς κανόνες, πρὸς τό πνεῦμα τῆς ὑποτελείας. Μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο ἡ ἱστορία ἐπέλεξε τό καλύτερο. Μέ τή βοήθεια τῶν θεῶν ἡ ἑλληνικὴ φιλοπατρία θριαμβεύσε ἐπὶ τῆς βαρβαρικῆς βιαιοπραγίας. Πρόκειται μᾶλλον γιά ἀντιπαράθεση πολιτισμῶν παρὰ γιά ἀντιπαράταξη καθαρὰ θεσμική. Ὅμως ὁ Ἡρόδοτος, δεχόμενος τήν ὑπεροχή τῶν Ἑλλήνων ὅσον ἀφορᾷ τοὺς θεσμούς, ἐκδηλώνει τήν προτίμησή του γιά τή δημοκρατία πού ἀνθοῦσε στήν Ἀθήνα καί ἀπέδειξε, τήν ὥρα τῆς εἰσβολῆς, τίς ἀρετές της καί τήν ἀξία της. Ἄν καί κάποτε κάνει ἀντιδημοκρατικές παρατηρήσεις,⁸³ ἂν καί ἀποφεύγει νά ἐπικρίνει ἀνοικτὰ τό πολίτευμα τῆς Σπάρτης, δέν παραλείπει ποτέ νά ἐξυμνήσῃ τή λαϊκὴ διακυβέρνηση. Δίκιο εἶχαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὅταν φοβόντουσαν τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα⁸⁴· εἶναι γεγονός ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τό τυραννικό κράτος στήν ἰσονομία αὐξάνει τήν ἰσχὺ μίας Πόλης- Κράτους, ἐπειδὴ της προσδίδει τήν ἀγάπη γιά τή διοίκηση καί τήν ἀπέχθεια πρὸς οἰασδήποτε μορφῆς ὑποτελεία.⁸⁵ Ἐδῶ συναντᾶται ἓνα ἀπὸ τά συνηθέστερα θέματα τῶν δημοκρατῶν ρητόρων τοὺς ὁποίους ἀπηχεῖ ὁ Θουκυδίδης· ἓνας λαός τοῦ ὁποῖου τό πολίτευμα ἀναθέτει τήν ἐξουσία σέ ὅλους τοὺς πολίτες θά θελήσῃ νά ἐπεκτείνει τήν ἐξουσία του σέ ὅλα τά ἔθνη. Ὁ ἔρως τῆς δημοκρατίας καί τῆς ἰσότητος εἶναι ἡ αἰτία γιά τήν ὁποία οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν τόν τόσο ἀξιοθαύμαστο ἡρωισμό τους καί τήν ἀντοχή τους σέ ἀντίξοες συνθήκες. Ὡστε, χωρίς νά καταφέρεται ἐναντίον τῶν ἄλλων τύπων πολιτεύματος, ὁ Ἡρόδοτος ὑποστηρίζει ἔμμεσα τήν ἰδέα ὅτι τό ἀθηναϊκό καθεστῶς

ἀντιπροσωπεύει μέ τόν πληρέστερο τρόπο τό ἑλληνικό πνεῦμα. Μήπως πρόκειται γιά φιλοφρόνηση πρὸς μιὰ Πόλη-Κράτος πού τόν δέχθηκε τόσο καλά; Μήπως πρόκειται μᾶλλον γιά τόν ἀντίκτυπο τῆς ἐκτίμησης μέ τήν ὁποία περιβάλλεται ἡ Ἀθήνα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα καί τῆς ἰσχύος τῆς πού τήν ἔχει θέσει ἐπικεφαλῆς μίας ἤδη σημαντικῆς ἐπικράτειας;

Ὅπως δὲ ποτε, ἐκεῖνο πού ὁ Ἡρόδοτος τονίζει δέν εἶναι τόσο ἡ ὑπεροχή τῆς Ἀθήνας, ὅσο ἡ ἀναγκαιότητα νά ἐνισχυθεῖ ἡ μεταξύ τῶν Ἑλλήνων ἐνότητα ἡ ὁποία εἶναι ἐξίσου ἀπαραίτητη καί ἐν καιρῷ εἰρήνης καί ἐν καιρῷ πολέμου. Οἱ Μηδικοὶ Πόλεμοι παρέχουν ἰσχυρά ἐπιχειρήματα γιά τήν προβολή αὐτῆς τῆς ιδέας, γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς σύμπνοιας ὅλων τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἑλλήνα. Ὁ ἱστορικός ὑπογραμμίζει τίς ἄριστες ἀποφάσεις πού ὁδήγησαν τίς διάφορες Πόλεις-Κράτη νά ἀφήσουν κατὰ μέρος τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τους καί νά συγκεντρώσουν τίς δυνάμεις τους γιά ν' ἀντισταθοῦν στὰ αὐτοκρατορικά στρατεύματα.⁸⁶ Καταδεικνύει τὰ στρατιωτικά ὀφέλη μίας τέτοιας συμμαχίας. Ἰδιαίτερα, ὅταν ἔχει καταστραφεῖ ἡ Ἀθήνα, σημειώνει μέ εὐαρέσκεια τήν ἀντίδραση τῶν Σπαρτιατῶν οἱ ὁποῖοι προσφέρονται νά προστατεύσουν τίς γυναικὲς καί τὰ παιδιά τῶν Ἀθηναίων.⁸⁷ Ἀντίθετα, δηλώνει σαφῶς τήν περιφρόνησή του γιά τίς Πόλεις-Κράτη πού πρόδωσαν καί δέχθηκαν νά προσφέρουν γῆ καί ὕδωρ στό Μεγάλο Βασιλέα· ἐκεῖνες προτίμησαν τό ἄμεσο ὄφελος ἀπὸ τήν ἐνότητα.⁸⁸ Παρέδωσαν τό μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καί δέν μποροῦν οὔτε νά προβάλλουν τή δικαιολογία ὅτι ἐξαναγκάσθηκαν. Πόσο ἥρωική εἶναι ἡ στάση τῶν Ἀθηναίων πού δέχονται νά πολεμήσουν ὑπὸ τῇ διοίκηση ἑνὸς σπαρτιάτη στρατηγοῦ: ἀντίθετα, πόσο κατάπτυστες φαίνονται οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ Γέλωνα, τυράννου τῶν Συρακουσῶν, πού δέχεται νά μετᾶσχει στὴ συμμαχία μόνον ὑπὸ τὸν ὄρο νά δοθεῖ σ' αὐτόν ἡ ἡγεμονία.⁸⁹ Ἡ ἀρετὴ τῶν Ἑλλήνων συνίσταται στό ὅτι κατόρθωσαν νά κατασιγᾶσουν τίς μεταξύ τους διαφορὰς καί ἀπογοήτευσαν τοὺς Πέρσες πού ὑπολόγιζαν στίς ἐσωτερικὲς διαμάχες τῶν Ἑλλήνων προκειμένου νά κατακτήσουν εὐχερέστερα τὴ Χερσόνησο.⁹⁰

Ἡ ἐνότης ἐνισχύει τὴ δύναμη. Αὐτό δέν ἰσχύει μόνον ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Ἑλληνες. Στόν πόλεμο, ἡ ἐνιαία διοίκηση ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιά τὴ νίκη. Κατ' αὐτόν τὸν τρόπο οἱ Θράκες θά μπορούσαν νά γίνουν ἓνας ἰσχυρὸς λαὸς ἂν ὑπάγοντο σὲ μιὰ ἐνιαία ἀρχή, ἀντὶ νά διασπῶνται σὲ ἀντιμαχόμενες φυλές.⁹¹ Ἐν καιρῷ εἰρήνης ἡ σύμπνοια εἶναι ἐπίσης ἐπιθυμητή: ὁ Ἡρόδοτος παραθέτει τὴ συμβουλή πού ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος εἶχε δώσει σὲ πολλές Πόλεις-Κράτη τῆς Ἰωνίας ὡς ἐξαιρετικὴ πρόταση ἡ ὁποία, ἂν τήν εἶχαν ἀκολουθήσει, θά ἀπέτρεπε πολλές συμφορὰς τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀσίας.⁹² Αὐτὴ ἡ ἐκκλήση γιά συνένωση ὅλων τῶν Ἑλλήνων, περιπαθὴς ὅταν ἀφορᾷ τὴν ἀντίσταση στὴν εἰσβολή, παίρνει καί μιὰ γενικότερη θέση. Μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε ἀπὸ αὐτὴν ἓνα δίδαγμα πολιτικῆς τάξεως: οἱ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων μεταξύ τους κατατάσσονται στοὺς ἐμφυλίους πολέμους,⁹³ τοὺς πιὸ ὀλέθριους καί πιὸ ἀνῆθικους ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους. Ὁ σεβασμὸς μίας πνευματικῆς κοινότητος εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας.⁹⁴ Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Burnouf,⁹⁵ οἱ παρατηρήσεις ἐμπλουτίζουν σημαντικά

τό νόημα της Ιστορίας: πίσω από την αφήγηση διακρίνεται μία πολιτική άποψη νεοτεριστική και εξαιρετικά σημαντική. Όπως η γεωγραφική και εθνολογική διερεύνηση είχε καταδείξει την ιδιαιτερότητα των πολιτισμών, έτσι και η στρατιωτική ιστορία αποκαλύπτει την αναγκαιότητα μίας πολιτικής σύμπνοιας που κατασιγάσει τις αντιπαλότητες μεταξύ των Πόλεων-Κρατών και εξασφαλίζει στην κοινότητα των Ελλήνων μία δύναμη που κανένα άλλο έθνος δεν μπορεί να άμφισβητήσει. Για πρώτη φορά, η «έθνική συνείδηση» παύει να θεμελιώνεται στη μυθολογία: συνάγεται από τά ίδια τά γεγονότα και επιτρέπει στον Έλληνα της κλασικής περιόδου να κατανοήσει καλύτερα τά γεγονότα της δικής του εποχής.

Θά ήταν πολύ εύκολο να συμπεράνουμε βάσει της ιδέας περί ελληνικού έθνους και της συμπάθειας του Ηροδότου για την αθηναϊκή δημοκρατία, ότι ό ιστορικός γίνεται απολογητής της επεκτατικής πολιτικής της Αθήνας. Η υπόθεση είναι έλκυστική. Αλλά τά κείμενα δεν επιτρέπουν να φθάσουμε σε μία τέτοια ακρότητα. Είναι σαφές ότι ό πολίτης της Αλικαρνασσού είχε έντυπωσιασθεί βαθιά από τον περσικό συγκεντρωτισμό και από την οργάνωση της άπεραντης αυτοκρατορίας. Τρέφει μεγάλο θαυμασμό για τον Κύρο, για τον Δαρείο, ως κατακτητές και ως κυβερνήτες. Και επαινεί κάποτε τή δύναμη αυτής της έξουσίας που καταυγάει έναν κόσμο μέ τέτοιαν έκταση και τέτοιες διαφορές. Δεν νομιμοποιούμεθα να θεωρήσουμε ότι ό Ηρόδοτος ευχήθηκε ειλικρινά να έβλεπε στην Ελλάδα μία έξουσία σε ύψηλό βαθμό συγκεντρωτική ή όποια θά απέβλεπε στην οικουμενική ήγεμονία και θά διοικούσε «όπως τούς δήμους» τίς διάφορες Πόλεις-Κράτη της Ελλάδας; Δεν νομιμοποιούμεθα επίσης να σκεφθούμε ότι διείδε στην Πόλη του Περικλή τό Κράτος που θά ήταν ικανό να κάνει πραγματικότητα μία τέτοια έξουσία;

Στήν πραγματικότητα, ό Ηρόδοτος είναι πάρα πολύ συνδεδεμένος μέ τίς παραδοσιακές δομές και τίς ιδιαιτερότητες των Πόλεων-Κρατών για να διαμορφώσει μία τέτοια άποψη και να γίνει ό θεωρητικός του επεκτατισμού. Οί Μηδικοί Πόλεμοι έθεσαν, ταυτόχρονα, και τό θέμα του έθνους-καθοδηγητή και τό πρόβλημα της αντιπαλότητας μεταξύ της συμμαχίας των Λακεδαιμονίων και της αθηναϊκής δημοκρατίας. Σίγουρα ό Ηρόδοτος είχε επίγνωση της σοβαρότητας αυτών των προβλημάτων: δεν πρότεινε μία λύση υπό την προοπτική του επεκτατισμού. Έκείνο που, πάνω άπ' όλα, του τό απαγόρευε ήταν ή ιδέα ότι κάθε προσπάθεια αποσκοπούσα στην οικουμενική στρατιωτική ήγεμονία έμπεριέχει έν σπερματι τήν ήττα και ότι ή ύβρις οδηγεί τούς κατακτητές στην ίδια τους τήν καταστροφή. Άν και ή Περσία του είχε δώσει τό παράδειγμα μίας τέτοιας αυτοκρατορίας ένοποιημένης διά της ισχύος ενός παντοδύναμου ήγεμόνα, του είχε μάθει, επίσης, ποιά ήταν ή μοίρα του δεσποτισμού και ποió τραγικό πεπρωμένο επιφυλασσόταν σ' αυτούς τούς υπερβολικά εκτεταμένους οργανισμούς. Τό φερόφωνο του Ηροδότου, άν δεχθούμε ότι υπάρχει, είναι ό Άρταβάνης, όχι ό Μαργδόνιος: «Βλέπεις πώς ή θεία δύναμη χτυπά μέ τον κεραυνό τά ζώα που είναι πολύ μεγάλα και δεν τούς επιτρέπει να επιδεικνύονται, ενώ δεν θέλει καθόλου

τό κακό τῶν μικρῶν ζώων. Βλέπεις πῶς ἐκτοξεύει ἀστραπές κατά τῶν ὑψηλότερων οἰκοδομημάτων καί τῶν πιό μεγάλων δένδρων: γιατί ἡ θεία δύναμη θέλει νά χαμηλώσει ὅτιδήποτε ὑπερυψώνεται. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἕνα μεγάλο στράτευμα διαλύεται ἀπό ἕνα μικρό, ὅταν, γιά παράδειγμα, ὁ Θεός ἀπό φθόνο προκαλεῖ στή μεγάλη στρατιά πανικό ἢ τήν τρομοκρατεῖ ρίχνοντας κεραυνούς ἔτσι ὥστε νά ὀδηγηθεῖ σέ καταστροφή ἀνάξιά της. Γιατί ὁ Θεός δέν θέλει νά εἶναι ὑψηλόφρων κανένας ἄλλος ἐκτός ἀπό τόν ἴδιον».⁹⁶

Καί ἐνῶ καταδικάζει κάθε ὄραμα ἡγεμονίας, ὁ Ἡρόδοτος τό ἀπορρίπτει ἀκόμη περισσότερο ὅταν πρόκειται γιά τούς Ἕλληνες. Ὡς συνετός κοινωνιολόγος καί πολιτικός γνωρίζει πόσο ὁ πολίτης τῆς Λακεδαίμονας ἢ τῆς Κορίνθου εἶναι, ὑπεράνω ὅλων, δεμένος ἀπό καρδιάς μέ τούς θεούς τῆς δικῆς του Πόλης-Κράτους, ἔστω καί ἂν ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ἀνήκει σέ μία εὐρύτερη ἐνότητα. Ὁ ἥρωισμός πού ἐπέδειξαν οἱ Ἕλληνες κατά τήν εἰσβολή ἦταν μᾶλλον φιλοπατρία παρά ἐθνικισμός. Ἐπιπλέον, ὁ Ἡρόδοτος γνωρίζει καί σέβεται τό ἐλληνικό πνεῦμα πάρα πολύ γιά νά δεχθεῖ τή διοίκηση ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἀπό μία Πόλη-Κράτος ἢ ἀπό ἕναν μόνον ἄνθρωπο: σκληραγωγημένος ἀπό τήν πενία, προστατευόμενος ἀπό τούς νόμους⁹⁷ ὁ Ἕλληνας θ' ἀρνεῖται πάντοτε ν' ἀνήκει σέ ὅτιδήποτε ἐκτός ἀπό τή δική του Πόλη-Κράτος. Τελικά, ὅλα ὀδηγοῦν τόν Ἡρόδοτο στήν ἀπόρριψη αὐτῆς τῆς σκέψης, ὅτι ἡ ἐνότητα μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ διά τῆς ἡγεμονίας μίας Πόλης-Κράτους ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων. Ἐπειδὴ πιστεύει στό φθόνο τῆς θείας Πρόνοιας ἀπωθεῖ τήν ιδέα μίας οἰκουμενικῆς κυριαρχίας· ἐπειδὴ ἐμπιστεύεται τίς παραδόσεις καταλήγει στό σεβασμό τῶν ἰδιαιοτήτων. Ἐπειδὴ εἶναι ὀξυδερκής παρατηρητής τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς πραγματικότητας προβλέπει, μέ ἀξιοθαύμαστη διορατικότητα, ὅτι οἱ πόλεις εἶναι ἀνέτοιμες γιά τήν ἔνωσή τους σ' ἕνα μοναδικό ἔθνος.

Πράγματι, ἡ ἀνάγνωση τῆς *Ἱστορίας* ἀποπνέει τήν ιδέα πού ἐνέπνευσε μία σημαντική μερίδα ἀθηναίων δημοκρατῶν, ἐνδιαφερόμενων νά ὑπερασπίσουν τίς οἰκονομικές ἐλευθερίες τους ἀλλ' ἀντιτιθέμενων σέ κάθε ὑπερβολική ἐπέκταση καί ἐχθρῶν τῆς βίας. Ὁ Ἡρόδοτος, ἢ ἔστω ὁ συνετός ἀναγνώστης του, ὑπό τό φῶς τῆς ἀφήγησης τῶν Μηδικῶν Πολέμων καί τῶν ἱστορικῶν νόμων πού μποροῦν νά ἐξαχθοῦν βάσει αὐτῆς τῆς διήγησης, θά πρέπει νά εὐχεται τή συνένωση τῶν Πόλεων-Κρατῶν σέ μία ἀμυντική συμμαχία καί τή θέσπιση ἑνός δικαστηρίου ἐπιφορτισμένου μέ τήν ἐπίλυση τῶν μεταξύ τους διαφορῶν. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο κάθε ἐλληνική Πόλη-Κράτος θά μπορέσει ν' ἀναπτυχθεῖ ἀρμονικά, υἱοθετώντας τό πολίτευμα πού τῆς ταιριάζει καί συμμετέχοντας στή μεγάλη κοινότητα τῶν Ἑλλήνων. Μία τέτοια ἐπιθυμία μετριοπάθειας — ἡ ὁποία, ἐξάλλου, συμφωνεῖ μέ τήν ἀρχαϊκή σοφία — ἐπεκτείνεται καί πέρα ἀπό τά σύνορα τῆς Ἑλλάδας. Περιγράφοντας χωρίς ἀντιπάθεια τά ξενικά ἔθιμα, καταδεικνύοντας ὅτι ὑπάρχει ἕνας βαρβαρικός «πολιτισμός», ἡ *Ἱστορία* προδήλως ἀπηχεῖ τήν ιδέα ὅτι μεταξύ τῶν δύο κόσμων μποροῦν νά ἐπιτευχθοῦν καί νά διατηρηθοῦν ἐπαφές μὴ βίαιες. Ὑπ' αὐτήν τήν ἐννοια ὑπερασπίζεται τόν ἀποικισμό καί τό ἐμπόριο — ὅπως μποροῦσαν τότε νά θεωρηθοῦν, δηλαδή ἕναν ἀποικισμό

πού δέν ἀποβλέπει στήν ἐγκαθίδρυση αὐτοκρατορίας, ἀλλά στήν ἀξιοποίηση ἀκατοίκητων περιοχῶν καί ἓνα ἐμπόριο πού ἀποσκοπεῖ στήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων καί ὄχι στήν κατάκτηση μίας ἀγορᾶς.

Ἄν ἦταν δυνατόν νά χρησιμοποιήσουμε σύγχρονη ὁρολογία θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό ἔργο τοῦ Ἡροδότου — πιθανότατα χωρίς νά ἔχει συνειδητά τέτοια πρόθεση ὁ συγγραφέας — γίνεται ὑπέρμαχος ἑνός οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ πού φοβᾶται τίς οἰεσδήποτε ὑπερβολές καί πιστεύει στή μή ἀναγώγιμη πολυπλοκότητα τοῦ κόσμου, μία πολυπλοκότητα πού μπορεῖ νά συντονισθεῖ ἂν δέν τήν ἀναστατώσει κανένα πνεῦμα περιπέτειας. Ἄν καί ἔχει ἐπίγνωση τῆς πολιτιστικῆς ἐνότητας, ἂν καί ἔχει διδαχθεῖ ἀπό τους Μηδικούς Πολέμους τήν ἀξία ταῆς συμμαχίας, ὁ Ἡρόδοτος δέν προχωρεῖ μέχρι τήν ἰδέα μίας πολιτικῆς ἐνότητας: οὔτε κἂν πλησιάζει τήν ἰδέα τῆς ὁμοσπονδίας — ἡ ὁποία θ' ἀπασχολήσει ὁλόκληρον τόν τέταρτο αἰῶνα —, ἀρκεῖται στήν ἐξύμνηση τοῦ πνεύματος ὁμοψυχίας πού ἔσωσε τήν Ἑλλάδα.

Ἡ συμβουλή μπορεῖ νά δείχνει κάπως ἰσχνή. Αποκαλύπτει ὅμως μιά πολιτική νοοτροπία πού, ὅπως φαίνεται, εἶχε ἐπικρατήσει μεταξύ ὀρισμένων καλλιεργημένων ἀθηναϊκῶν κύκλων κατά τό τέλος τῶν Μηδικῶν Πολέμων, τή στιγμή πού τό δημοκρατικό πολίτευμα ἐνισχύεται καί ἡ ἐμπορική δραστηριότητα ἐντείνεται. Φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἐπιτομή τῶν ἀπόψεων ὅλων ἐκείνων πού, γεννημένοι σέ μικρές ἐμπορευόμενες Πόλεις-Κράτη, βλέπουν μέ θλίψη τήν ὁμοψυχία τοῦ παρελθόντος νά διαλύεται. Ἡ Πόλη-Κράτος ἐδραιωμένη στήν παράδοση, ἐνωμένη λόγω τοῦ ἐμπορικοῦ κοινοῦ συμφέροντος καί τῶν τοπικῶν θεοτήτων, τοῦς φαίνεται ὡς τό κατ' ἐξοχήν πλαίσιο ἐντός του ὁποίου μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ τό ἐλληνικό πνεῦμα· ἀλλά ἡ οἰκονομική ἐξάπλωση ὑπό τήν καταλυτική ἐπίδραση τῶν Μηδικῶν Πολέμων, ἡ κοινωνική ἀναταραχή πού προέκυψε ἀπό τόν κίνδυνο τόν ὁποῖον διέτρεξαν ὅλα τά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἐσωτερική ἀναγκαιότητα πού ὥθει τά πολιτεύματα νά ἰσχυροποιοῦνται καί νά ἐπιδιώκουν ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον ἀπαγορεύουν στίς Πόλεις-Κράτη νά παραμείνουν περιχαρακωμένες ἀπό τίς ἰδιαιτερότητές τους· οἱ σχέσεις καθίστανται ἀναπόφευκτες καί, παράλληλα, οἱ συγκρούσεις ἐκδηλώνονται παντοῦ, συγκρούσεις γοήτρου τῶν ὁποίων τά αἷτια εἶναι κοινωνικά καί οἰκονομικά, ἐπειδή πρέπει ν' ἀποφασισθεῖ ποίος θά εἰσπράττει φόρους καί θά ναυτολογεῖ πληρώματα ἀπό τίς ἀσθενέστερες Πόλεις-Κράτη, ποίος θά ἔχει τήν κυριαρχία τῶν θαλασσῶν. Εἶναι ἀναγκαῖο νά μπορεῖ κανεῖς ν' ἀπεμπλακεῖ ἀπό τίς ἀρχαϊκές θρησκευτικές καί ἠθικές ἀντιλήψεις γιά νά εἶναι σέ θέση νά σκεφθεῖ τή λύση τοῦ ἐπεκτατισμοῦ· θά πρέπει νά εἶναι «ἀντιδραστικός» ἂν ἀρνεῖται νά δεῖ τό πρόβλημα ὅπως τίθεται ρεαλιστικά.

Ὁ Ἡρόδοτος δέν τοποθετεῖται ἀπό τήν πλευρά τοῦ Κλέωνα, οὔτε κἂν ἀπό τήν πλευρά τοῦ Περικλῆ, ἀλλά μᾶλλον συντάσσεται μέ τήν παράταξη τῶν μετριοπαθῶν δημοκρατῶν ὅπως εἶναι ὁ Κίμων καί, ἀργότερα, ὁ Νικίας. Ἐδῶ ξανασυναντᾶται ἡ σοφία τοῦ Σόλωνα· ἔχοντας διδαχθεῖ ἀπό τήν πολιτική ἐμπειρία, ἐκλογικευμένη ἀπό τίς θετικές ἔρευνες, στηρίζεται πλέον στά γεγονότα: ἡ

παρότρυνση σέ μετριοπάθεια παύει πιά νά εἶναι ἠθική, καθίσταται πολιτική καί φιλοσοφική.

V

Καλό εἶναι νά ἐπαναλάβουμε, χρησιμοποιώντας τά λόγια του Ph.E. Legrand ὅτι ὁ Ἡρόδοτος δέν ὑπῆρξε «εἰσηγητής οὔτε ζηλωτής νεοτεριστικῶν ιδεῶν, οὔτε ἦταν ἄνθρωπος ἰσχυρῶν πεποιθήσεων, ἀκλόνητων τοποθετήσεων, ἀποκλειστικῶν συναισθημάτων».⁹⁸ Δέν ὑπερασπίζεται μία θέση, οὔτε κἂν μία ἄποψη — ὅπως κάνει ὁ Θουκυδίδης. Καί δέν ἐπιχειρεῖ νά συγκροτήσει μία ἱστορική μέθοδο — ὅπως κάνει ἀργότερα ὁ Πολύβιος. Ἐπομένως, θά ἦταν αὐθαιρεσία νά τόν παρουσιάσουμε ὡς στοχαστή πού πρότεινε λύσεις σέ μία προβληματική σαφῶς καθορισμένη. Στό ἔργο του καθίσταται προφανές μέ μεγάλη σαφήνεια, ἀφενός, μία γενική ἀντίληψη τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι ἐκλαμβανομένου στό σύνολό του, ἀφετέρου, μία θεώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καί τῶν πολιτικῶν προβλημάτων πού τίθενται σ' αὐτόν. Ὁ Ἡρόδοτος κατά τήν προσπάθειά του — μέ τά διανοητικά μέσα πού τοῦ παρείχε ἡ ἐποχή του — νά ἀναγνώσει πιστά τήν ἱστορία τῶν Μηδικῶν Πολέμων καί τῶν προηγούμενων τους, ἀποκάλυψε μία ἀπό τίς λύσεις πού θά μπορούσαν νά δοθοῦν στά ἑλληνικά προβλήματα μετά τήν ἥττα τῶν Βαρβάρων. Μέ ἄλλα λόγια, ἐκεῖνο πού ἀποκαλύπτει εἶναι μᾶλλον ἡ κατεύθυνση πού καθορίζει ὁ τρόπος διεξαγωγῆς τοῦ ἀγώνα κατά τῶν Περσῶν, παρά μία προσωπική ἄποψη ὅσον ἀφορᾷ τήν πολιτική ζωή τῆς ἐποχῆς του.

Ἀφηγούμενος τήν ἱστορία τοῦ ἀγώνα καί σκεπτόμενος πάνω σ' αὐτήν ὁ ἱστορικός παρουσιάζει τή φιλοσοφική καί πολιτική σημασία της. Ἐμεῖς γνωρίζουμε καλά, ὡς διδαχθέντες ἀπό τά γεγονότα πού συνέβησαν μετέπειτα, ὅτι πρόκειται γιά μερική σημασία καί ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, μέ τή μεταφυσική της Ἀνάγκης καί τήν πολιτική τῆς συμμαχίας μεταξύ ὅλων τῶν Ἑλλήνων δέν ἐρμηνεύει σωστά τό ἱστορικό γίγνεσθαι καί προτείνει μία λύση τῆς ὁποίας τήν ἀφέλεια ἐπιφορτίζεται νά καταδείξει ὁ αἱματηρός Πελοποννησιακός Πόλεμος. Γνωρίζουμε καλά ὅτι οἱ Μηδικοὶ Πόλεμοι προκάλεσαν περισσότερα προβλήματα ἀπ' ὅσα ἔλυσαν καί ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς *Ἱστορίας* δέν ἔχει σαφή συνείδηση τῶν δραμάτων πού ἄρχισαν μέ αὐτούς: ἀλλά ὁ Ἡρόδοτος — ἂν θεωρήσουμε ἀξιόπιστες τίς ἔρευνες τῶν ἱστορικῶν — μόλις πρόλαβε νά δεῖ τήν ἀνοικτή ἐκδήλωση τοῦ πολέμου μεταξύ Σπάρτης καί Ἀθήνας καί, ἂν ἐμεῖς σήμερα μπορούμε νά κρίνουμε τή σημασία αὐτοῦ του πολέμου, δέν μπορεῖ νά ἴσχυε τό ἴδιο τότε γιά τόν πολίτη τῶν Θουρίων. Συνεπῶς, σωστό εἶναι νά δεχθοῦμε τό μήνυμα τοῦ Ἡροδότου σάν ἔκφραση ἐκείνου πού σήμαιναν οἱ Μηδικοὶ Πόλεμοι γιά ἕναν Ἕλληνα τοῦ 5^{ου} αἰῶνα, σάν τό κατά τήν ἐποχή του Περικλῆ «ἑλληνικό βίωμα» τῆς σύγκρουσης μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων. Τά μετέπειτα συμβάντα ἐπιτρέπουν νά διακρίνουμε κάτι ἄλλο πού ἐμπεριείχε αὐτή ἡ σύγκρουση: τήν ἐκδήλωση τῆς ἀντιπαλότητος μεταξύ Σπάρτης καί Ἀθήνας. Ὁ Ἡρόδοτος δέν

ἀδυνατεῖ βέβαια νά δεῖ αὐτήν τήν πλευρά τῶν γεγονότων ἀλλά ἐκεῖνο πού ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὡς σημαντικότερο δέν βρίσκεται ἐκεῖ: αὐτός βλέπει μία εὐκαιρία νά ἐξυμνήσῃ τόν νόμο καί τήν ἐνότητα τῶν Ἑλλήνων. Ὑπ' αὐτήν τήν προοπτική, ὅπως ἡ πλατωνική *Πολιτεία* ἐκφράζει ὅχι τήν οἰαδήποτε ἰδανική Πόλη-Κράτος ἀλλά τήν ἔννοια ἢ τήν ἀλήθεια τῆς ἐλληνικῆς Πόλης-Κράτους, ἔτσι καί ἡ Ἱστορία εἶναι ἡ ἔκφραση, στό ἐπίπεδό τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, τοῦ νοήματος τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν, τοῦ νοήματος πού τοῦ ἀπεδίδετο κατὰ τόν 5ο αἰῶνα.

Ἡ Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἡροδότου περιλαμβάνει καί ἄλλα χαρακτηριστικά τά ὁποῖα ὀφείλει νά ἐπισημάνει ὁ ἱστορικός του γραπτοῦ λόγου. Γιά κεῖνον πού ἀπλῶς ἐπιδιώκει ν' ἀνακαλύψῃ τούς τύπους τῆς ἱστορικῆς σκέψης καί τῆς ἀνασκέψης τῆς ἱστορίας ἐν τῇ γενέσει τους, ἡ *Ἱστορία* εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμη. Συνάγει γιά πρώτη φορά τήν ἔννοια τοῦ νόμου τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι ὁ ὁποῖος ἐκτρέπεται ἄλλοτε σέ κοινωνιολογικό νόμο ἄλλοτε σέ ψυχολογικό νόμο πού ὑποστηρίζει ἕνα αἰτιακό σχῆμα, τό ὁποῖο καθιστᾷ δυνατή τήν ἀναγωγή τῶν ἐπιμέρους γεγονότων — ἥττα στή Σαλαμίνα ἐξαιτίας τακτικοῦ σφάλματος τῆς βαρβαρικῆς διοίκησης — στή θεμελιώδη ἐρμηνευτική θεματική — ἀχανές της αὐτοκρατορίας, ἀλαζονεία τῶν κατακτητῶν, θεία *Νέμεσις*.

Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια ἡ *Ἱστορία* εἶναι πράγματι ἡ πρώτη ἔκφραση μεταφυσικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἡ ὁποία καθιστᾷ κατανοητά τά ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ γίγνεσθαι παραπέμποντας σέ μιᾷ διῆστορική βούληση. Αὐτό ὀφείλεται στή διάταξη τῶν γεγονότων τῆς διήγησης: οἱ Μηδικοὶ Πόλεμοι κατέστησαν δυνατή αὐτήν τή θεώρηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἀνασκεπτόμενος τά περιστατικά τῆς προετοιμασίας τοῦ πολέμου καί τόν ἴδιο τόν πόλεμο ὁ Ἡρόδοτος κατόρθωσε ν' ἀνακαλύψῃ ἕναν ἀριθμό ἐννοιῶν-κλειδιῶν πού ἐφεξῆς θά κυριαρχήσουν σέ ὅλες τίς φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας: ἐννοιῶν πολιτικῆς ἀντίθεσης, πολιτιστικῆς διαφοροποίησης, ἐνότητας μεταξύ ὁμοθρήσκων καί ὁμόγλωσσων ἐθνῶν, ἀναπόφευκτης ἀντιπαράθεσης καί πεπρωμένου τῶν λαῶν. Παράλληλα, διά τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖον ἐρμηνεύει τό μέρος τοῦ γίγνεσθαι πού τόν ἐνδιαφέρει ὁ ἱστορικός ἀποκαλύπτει, ἀφενός, τή συγκεκριμένη προβληματική τῆς ἐποχῆς του καί, ἀφετέρου, τῆς προτείνει μιᾷ λύση. Αὕτη τή λύση τήν διακρίνει στό ἴδιο τό παρελθόν ἢ, ἀκριβέστερα, στούς νόμους τούς ὁποῖους πιστεύει ὅτι ἀνακάλυψε σ' αὐτό. Γνωρίζουμε ὅτι χρειάστηκε νά φθάσουμε στόν Φίλιππο γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς Ἑλλάδας· γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἐλληνική ὁμόνοια δέν μπόρεσε ν' ἀντισταθεῖ στήν ἀθηναϊκή φιλοδοξία καί τήν δυσκίνησιν τῶν Λακεδαιμονίων. Ἀλλά ἡ ἰδέα τῆς συμμαχίας μεταξύ ὅλων τῶν Πόλεων-Κρατῶν πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ κατὰ τίς τραγικές στιγμές τῆς εἰσβολῆς, θά μπορούσε νά εἶναι ἕνας τρόπος ἐπίλυσης τοῦ «ἐλληνικοῦ ζητήματος». Γιά νά γίνῃ κατανοητή ἡ ἀδυναμία πραγματοποίησης τῆς ἰδέας αὐτῆς θά ἔπρεπε νά γίνῃ μία ὑπέρβαση τῆς παραδοσιακῆς μεταφυσικῆς, νά μελετηθοῦν ἀπό πιό κοιντά οἱ μηχανισμοί πού ὁδηγοῦν τά κράτη στήν ἐπιθυμία κυριαρχίας, νά ἐκτιμηθεῖ ἡ ριζική μή ἀναγωγιμότης τῶν ἐτεροτήτων. Ὅμως, μία τέτοια κατανόηση δέν θά ἦταν δυνατή παρὰ μόνον ὑπό τό φῶς τῶν γεγονότων κατὰ τήν περίοδο τοῦ

Πελοποννησιακοῦ Πολέμου: αὐτό εἶναι τό ἔργο πού ἐπιφυλάσσεται γιά τόν Θουκυδίδη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. P. E. Legrand, «*Herodote. Introduction*», pp. 16-18.
2. Plutarque, de Herod, malign., 26. Πρβλ. *OEvres morales*, t. III, pp. 783-784.
3. Πρβλ. τήν ἀξιοσημείωτη ἀνάλυση τοῦ R.W. Macan, στό «*Herodotus and Thucydides*», *Cambridge Ancient History*, vol. V, pp. 399-400· ὁ συγγραφέας ἀφορμώμενος ἀπό τήν ἐγελιανή ἀπόφανση «μόνον τό Κράτος ἔχει ἱστορία» καταδεικνύει τόν ἀποφασιστικό ρόλο πού ἔπαιξαν οἱ Μηδικοί Πόλεμοι γιά νά αὐτοσυνειδητοποιήσουν τήν ἐνότητα τους οἱ Ἕλληνες, ὑπερβαίνοντας τήν αὐτονομημένη μονάδα ὡς κύτταρο τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καί φέρνει στό φῶς τό νόημα καί τήν ἐντελέχεια τῆς *Ἱστορίας*.
4. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, Ἡροδότου, *Ἱστορία*, βιβλίο 9ο.
5. Idem βιβλίο 8.
6. Ἐπί τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τῶν πληροφοριῶν πού παρέχει ὁ Ἡρόδοτος πρέπει νά παραπέμψουμε σέ δύο θεμελιώδεις ἐργασίες, τήν *Herodote, historien des Guerres mediques* τοῦ A. Hauvette καί τήν ἐκδοση τῶν βιβλίων, 1, 2 καί 3 μέ σημειώσεις τοῦ A.H. Sayce καί τῶν βιβλίων 4 ἕως 9 μέ σημειώσεις τοῦ R.W. Macan (πρβλ. σ' αὐτά τά τελευταῖα ἔργα, συγκεκριμένα, τίς σέλ. XIII ἕως XXXIII τῆς «Εἰσαγωγῆς» στήν ἐκδοση τῶν βιβλίων 1 ἕως 3 ὅπου ὁ A.H. Sayce ἀσχολεῖται διεξοδικά ἀλλά μέ μεγάλη λεπτότητα καί ἀκρίβεια μέ τίς θέσεις πού ὑποστηρίζουν τήν «κακεντρέχεια» τοῦ Ἡροδότου καί τίς σελ. LXVI-XCIII τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ R.W. Macan στά βιβλία 7 ἕως 9).
7. Op. cit., p. 231.
8. Πρβλ. τήν καλή διεξοδική μελέτη τοῦ J. L. Myres στό *Herodotus, father of History*, chap. II, «*Herodotus and his critics*», pp. 17-31. Ὁ συγγραφέας ὑπενθυμίζει ποικίλες θέσεις πού εἶχαν ὑποστηρίξει διάφοροι ὅσον ἀφορᾷ τή δομή τῆς *Ἱστορίας* καί ἐπικρίνει ιδιαίτερα τή θέση τοῦ K.W. Nitzsch «ἡ ὁποία ὑποτιμοῦσε τόν Ἡρόδοτο ἀποδίδοντάς του τό ρόλο... τοῦ ἐπιμελοῦς ἀλλ' ἀνεγκέφαλου συλλέκτη ὑλικοῦ». Ὁ J.L. Myres καταδεικνύει ἐξίσου καλά στά κέφ. IV καί V τῆς ἴδιας ἐργασίας τήν ἀφηγηματική ἐνότητα τῆς διήγησης τοῦ Ἡροδότου. Ὅπως δὲ πρὶν πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι δέν προσυπογράφουμε πλήρως τήν ἀποψη πού ὑποστηρίζει ὁ J.L. Myres σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ἡρόδοτος εἶναι πράγματι ὁ πατέρας τῆς ἱστορίας — ὅπως ἀποφαίνεται καί ὁ Κικέρων (De Legibus, I, I, 5) — καί αὐτό ὀφείλεται στούς λόγους πού ἤδη ἀναφέραμε στήν «Εἰσαγωγή»: πρέπει νά γίνεται διάκριση μεταξύ τῆς μερικῆς ἢ ὁλικῆς ἀποδοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ-ἐγκόσμιου πεπρωμένου τοῦ ἀνθρώπου — κάτι πού ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα τοῦ Ἡροδότου — καί τῆς πραγματικῆς δυνατότητας πρὸς συγκρότηση ἐπιστημονικῆς γνώσης τοῦ παρελθόντος — κάτι πού ἀποτελεῖ προνόμιο μόνον τῆς σύγχρονης μας θεωρητικῆς σκέψης.
9. *Histoire de la litterature grecque*: «... τό ἔργο τοῦ Ἡροδότου ἔχει συλληφθεῖ, ὅχι ὡς ἔπος ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ περισσότερες κριτικές, ἀλλά ὡς δράμα», 1.1, p. 333. Ἡ παρατεθεῖσα θέση ἐκτίθεται ἐν συντομία ἀπό τόν F. Correard στόν Ἡρόδοτό του. Ὁ Θουκυδίδης ὡς μαθητής τοῦ Αἰσχύλου, ὁ Ἡρόδοτος ὡς μαθητής τοῦ Ὀμήρου (pp. 233-234).

Ο J.L. Myres, op. cit., chap. IV, καταδεικνύει ότι πρέπει να δοῦμε τό θέμα βαθύτερα καί να διακρίνουμε τή θεμελιώδη αὐθεντικότητα τῆς Ἱστορίας.

10. «Ἐπειδή, ἂν καί εἶναι ἐλεύθεροι [οἱ Λακεδαιμόνιοι], δέν εἶναι καθ' ὅλα ἐλεύθεροι· ἔχουν ἕναν κύριο, τόν νόμο, τόν ὅποιο τρέμουν πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἀκόμη καί οἱ δικοί σου ὑπήκοοι σέ φοβοῦνται». *Ἱστορία*, βιβλ. 7ο.

11. Βιβλίο 1ο.

12. Βιβλίο 6ο.

13. Πρβλ. τό παράδειγμα τοῦ δικαστῆ Σισιάμεως πού τιμωρήθηκε ἀπό τόν Καμβύση, βιβλίο 5ο.

14. «Αὐτοί [οἱ Πέρσες] δέν συνηθίζουν νά ὑψώνουν στούς θεούς ἀγάλματα, οὔτε ναοούς, οὔτε ἱερά· ἀντιθέτως κατηγοροῦν ὅσους κάνουν τέτοια πράγματα ὡς ἡλίθιους· ὁ λόγος εἶναι, κατὰ τή γνώμη μου, ὅτι ποτέ δέν σκέφθηκαν, ὅπως οἱ Ἕλληνες, πώς οἱ θεοί ἔχουν τήν ἴδια φύση μέ τόν ἄνθρωπο». Βιβλίο 1ο.

15. Καλό θά ἦταν νά σημειώσουμε, γιά νά εἴμαστε ἀκριβέστεροι, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, ἐνῶ εἶναι σαφέστατος ὅσον ἀφορᾷ τήν ἄρνηση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἀπό τους ἀνατολίτες, δέν διακρίνει καθαρά τήν ἐνότητα τοῦ ἀπολύτου ὄντος ὅπως αὐτή ἐκφράζεται στήν περσική θρησκεία· τήν ἐνότητα αὐτή τήν ἀντιλαμβάνεται κατὰ τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο οἱ Ἕλληνες ἐκλαμβάνουν τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ Διὸς ἐπὶ του συνόλου τῶν θεοτήτων. Πρβλ. Βιβλίο 1ο.

16. Πρβλ. τήν ὥραία ἀνάλυση τοῦ Burnouf, op. cit., t. I, pp. 338-339.

17. Πρβλ. τίς παραπομπές πού παρέχει ὁ Ph. E. Legrand, op. cit., pp. 93-94.

18. Id., pp. 97-100.

19. Ὅσον ἀφορᾷ τό περιεχόμενο τῆς «ἀνθρωπολογίας» τοῦ Ἡροδότου, πρβλ. τή διάλεξη τοῦ J.L. Myres, «Herodotus and Anthropology», πού περιλαμβάνεται στόν τόμο *Anthropology and the classics*, pp. 121-168. Ὁ συγγραφέας ἐπιμένει ἰδιαίτερα στή συσχέτιση τῶν «ἐθνολογικῶν» καί «κοινωνιολογικῶν» ἀναλύσεων τοῦ Ἡροδότου μέ τή διδασκαλία τοῦ Ἱπποκράτη.

20. *Ἱστορία*, βιβλίο 2ο.

21. Βιβλίο 2ο.

22. «Οἱ Πέρσες εἶναι οἱ κοσμικοὶ ἄνθρωποι πού ἔχουν τή μεγαλύτερη εὐχέρεια ἀποδοχῆς ξένων συνηθειῶν». Βιβλίο 1ο.

23. «Ἄν ἤθελα νά ἐκθέσω τήν αἰτία θά κατέληγα νά μιλήσω γιά τά θεῖα πράγματα· ἀλλά σ' αὐτά τά πράγματα ἀποφεύγω πάση θυσία νά ἐπεκταθῶ· ὅ,τι ἔχω πεῖ καί θίγει τέτοια θέματα τό εἶπα ἐξ ἀνάγκης». Βιβλίο 2ο.

24. Βιβλίο 4ο.

25. Πρβλ. παραδείγματος χάριν, «οἱ Φωκαεῖς προσπάθησαν ν' ἀγοράσουν ἀπό τοὺς κατοίκους τῆς Χίου τά νησιά πού ὀνομάζονται Οἰνοῦσαι ἀλλά οἱ κάτοικοι τῆς Χίου δέν θέλησαν νά τά πουλήσουν, γιατί φοβήθηκαν μήπως αὐτά γίνουν κέντρο διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, κάτι πού κατόπιν θά ἔθιγε τά συμφέροντα τοῦ δικοῦ τους νησιοῦ». Βιβλίο 1ο.

26. Πρβλ. πύ κάτω, pp. 129-140.

27. Τό πρόβλημα τίθεται στό βιβλίο 5ο καί «ἐπιλύεται» στό 8ο.

28. Βιβλίο 4ο.

29. Βιβλίο 4ο.

30. Πρβλ. P.M. Schuhl, *Essai sur la Formation de la pensee grecque*, pp. 353-356.

31. Βιβλίο 6ο.

32. «Κατά τή διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐτῶν [μετά τήν καταστολή τῆς ἐξέγερσης], οἱ Ἴωνες δέν ὑπέστησαν πιά ἄλλες ἐχθροπραξίες ἐκ μέρους τῶν Περσῶν, ἀλλά ἐλήφθησαν, κατά τόν ἴδιο χρόνο, μέτρα πού τοὺς εὐνοοῦσαν πολύ... Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Ἴωνες, ἐπρόκειτο γιά μέτρα εἰρηνικοῦ χαρακτήρα». Βιβλίο 6ο.
33. «Κατ' ἐμέ, βάσει αὐτῶν εἶναι ἀπό κάθε ἀποψη προφανές ὅτι ὁ Καμβύσης εἶχε καταληφθεῖ ἀπό ἄγρια τρέλα· γιατί ἂν δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο δέν θά ἐπιχειροῦσε νά γελοιοποιήσει τά θεῖα καί τά κατά παράδοσιν καθιερωμένα». Βιβλ. 5ο.
34. Πρβλ. Ἀντιφών, Διάλογοι, μετάφρ. Gemet ρ. 178 καί ὅλο τό κεφάλαιο πού ὁ P-M. Schuhl, op. cit. pp. 357-364 ἀφιερώνει στίς συζητήσεις πού γίνονται κατά τό τελευταῖο τρίτο του 5ου αἰῶνα ἀφορμώμενες ἀπό τήν ἀντιπαράθεση μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων.
35. Βιβλίο 1ο, «Προοίμιον».
36. Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος, *Fragmenta historicorum graecorum*, C. καί I. Muller, t. I, frag. 332, p. 25: «Κατέγραψα αὐτά πού θ' ἀκολουθήσουν ἐπειδή καθετί μου φαινόταν ἀληθινό: γιατί οἱ Ἕλληνες κάνουν συζητήσεις πολλές καί, κατά τή γνώμη μου, γελοῖες» (Jacoby, t. I, frag. Ia, pp. 7-8).
37. «Ἐτσι ἀποφαίνονται οἱ Πέρσες καί οἱ Φοίνικες. Ὅσο γιά μένα, δέν πρόκειται νά ἀποφανθῶ ὅσον ἀφορᾷ αὐτά τά γεγονότα ὅτι ἐγιναν κατ' αὐτόν ἢ κατά τόν ἄλλο τρόπο. Θά ὑποδείξω ποιός, ἀπ' ὅσα προσωπικά γνωρίζω, ἄρχισε πρῶτος ἐχθροπραξίες κατά τῶν Ἑλλήνων». Βιβλίο 1ο.
38. «Αὐτός ὁ Κροῖσος, πρῶτος ἀπό τοὺς Βαρβάρους ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ὑπέταξε ὀρισμένους Ἕλληνες καί τοὺς ὑποχρέωσε νά τοῦ πληρώνουν φόρο...». Βιβλίο 1ο.
39. Πρβλ. παραδείγματος χάριν, αὐτή τή διατύπωση: «Ἡ συνέχεια τῆς ἀφήγησής μου ἄπαιτει τώρα νά πῶ ποιός ἦταν αὐτός ὁ Κύρος... καί πῶς οἱ Πέρσες κατόρθωσαν νά γίνουν ἡγεμόνες στήν Ἀσία. Στήν ἐκθεσή μου θά βασισθῶ στά λεγόμενα ὀρισμένων Περσῶν, ἐκείνων πού δέν θέλουν νά μεγαλοποιήσουν τήν ἱστορία τοῦ Κύρου ἄλλα νά ποῦν τήν ἀλήθεια». Βιβλίο 1ο.
40. Βιβλίο 3ο.
41. Ὁ Μαρδόنيος κάνει στόν Ξέρξη τήν ἐξῆς δήλωση: «... ἂν προελάσεις κατά τῶν Ἀθηνῶν θά μιλοῦν γιά σένα εὐνοϊκά σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο». Βιβλίο 7ο.
42. Βιβλίο 3ο.
43. «ὦ, βασιλέα, ἐσύ πού εἶσαι τόσο ἰσχυρός, παραμένεις ἀδρανής χωρίς νά προσθέτεις στήν αὐτοκρατορία τῶν Περσῶν κανέναν λαό, καθόλου δύναμη. Ὅμως εἶναι πρέπον ἕνας νέος ἄνδρας, κάτοχος μεγάλου πλούτου νά διακρίνεται μέ κάποιο κατόρθωμα γιά νά ξέρουν οἱ Πέρσες ὅτι ὁ ἡγέτης τοὺς εἶναι ἄνδρας ἀληθινός. Ἡ δράση παρουσιάζει γιά σένα διπλό πλεονέκτημα: καί θά δείξεις στοὺς Πέρσες τί ἄνδρας εἶναι ὁ Πρίγκηπας τοὺς καί, ἐξαντλώντας τοὺς διά τοῦ μόχθου τοῦ πολέμου, θά τοὺς ἐμποδίσεις νά συνωμοτήσουν ἐναντίον σου ὅπως θά μπορούσαν νά κάνουν ἂν ἔμεναν ἄπραγοι». Βιβλίο 3ο.
44. Ὁ Δαρεῖος «μόλις ἔμαθε γιά τήν ἀθηναϊκή ἐπιδρομή κατά τῶν Σάρδεων ἀνέκραξε: "ὦ, Δία δῶσε μου τή βοήθειά σου νά ἐκδικηθῶ τοὺς Ἀθηναίους" καί ἀφοῦ τό εἶπε αὐτό διέταξε ἕναν ἀπό τοὺς ὑπηρέτες τοὺς νά τοῦ ἐπαναλαμβάνει τρεῖς φορές, κάθε φορά πού θά τοῦ ἔφερνε τό δεῖπνο του: "Κύριε, θυμήσου τοὺς Ἀθηναίους"». Βιβλίο 5ο.
45. «Οἱ προτάσεις πού [ὁ Μαρδόنيος] ὑποστήριζε ἐξωθοῦσαν σ' ἐκδίκηση· καί σ' αὐτές τίς προτάσεις προσέθετε συχνά ὅτι ἡ Εὐρώπη ἦταν ἕνα μέρος πολύ ὠραῖο μέ ὁπωροφόρα δένδρα κάθε εἶδους πού ἡ εὐφορία τοὺς ἦταν μεγάλη...». Βιβλίο 7ο.

46. Βιβλίο 8ο.
47. Βιβλίο 3ο.
48. Πρβλ. κυρίως Ph. E. Legrand, *op. cit.*, pp. 120-121.
49. Τά κύρια θέματα αὐτῆς τῆς «φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» ἐκτίθενται κατὰ τρόπον λίγο συνοπτικό ἀλλά πάντοτε ἀκριβή στό ἤδη παλαικό ἔργο τοῦ E. Tournier. *Nemesis et la Jalousie des Dieux*, 2e periode, chap. III, «L'i- dee de Nemesis dans la litterature», par. 2, pp. 142-165.
50. Burnouf, *op. cit.*, 1.1, p. 333.
51. Αἰσχύλος, *Πέρσαι*, στ. 345-347.
52. «Στήν πραγματικότητα, τό ἀρχαϊκό στό ἔργο τοῦ Ἡροδότου δέν συνίσταται τόσο στήν περί χρόνου ἀντίληψη, ὅσο στόν τρόπο διά τοῦ ὁποίου ὁ χρόνος λειτουργεῖ ἐντός του ἱστορικοῦ ἔργου». P. Vidal-Naquet, «Temps des Dieux et Temps des Hommes». Πρβλ. ἐπίσης τίς ἀναλύσεις τοῦ R. Schaerer, *L'Homme antique...*, chap. VII, pp. 231 sqq.
53. Βιβλίο 1ο.
54. «Προεῖπαν στόν Κροῖσο ὅτι, ἂν διεξήγαγε πόλεμο κατὰ τῶν Περσῶν, θά κατέστρεφε μία μεγάλη αὐτοκρατορία». Βιβλ. 1^ο.
55. Ὁ Κύρος στόν Ὑστάσπη: «Τό ξέρω [ὅτι ὁ Δαρεῖος ἔχει πεισθεῖ ὅσον ἀφορᾷ τή συνωμοσία] μέ τρόπο ἀλάθητο, θά σοῦ ἐξηγήσω πῶς. Οἱ θεοί φροντίζουν νά μοῦ προαγγέλουν ὅτιδήποτε θά μέ ἀπειλήσει». Βιβλίο 1ο.
56. «...Ἐκεῖνο πού συνήθως στοιχειώνει τά ὄνειρα ὑπό μορφήν δράματος εἶναι ἐκεῖνο πού ἀπασχολοῦσε τή σκέψη κατὰ τή διάρκεια τῆς ἡμέρας: ... ἂν παρ' ὅλα αὐτά δέν εἶναι ἔτσι ὅπως νομίζω, ἂν ὑπάρχει κάτι θεῖο... ἄς φανερωθεῖ καί σέ μένα τό ὄραμα, ὅπως συνέβη σ' ἐσένα, καί ἄς μου δώσει διαταγές». Βιβλίο 7ο.
57. «Ἐφόσον μᾶς σπρώχνει μία ὑπεράνθρωπη θέληση, ἐφόσον οἱ Ἕλληνες εἶναι, ὡς φαίνεται, καταδικασμένοι νά ὑποστοῦν μία καταστροφή πού τήν ἀποφάσισαν οἱ Θεοί, πείθομαι καί ἐγώ καί ἀλλάζω γνώμη». Βιβλίο 7ο.
58. Βιβλίο 1ο. Τό ἐλληνικό κείμενο εἶναι: «χρῆν γάρ Κανδαύλῃ γενέσθαι κακῶς».
59. Αἰσχύλος, *Προμηθεύς δεσμώτης*, στ. 551-552.
60. «Ὁ Ἄμασις... κατάλαβε ὅτι ἦταν ἀδύνατο ἓνας ἄνθρωπος νά γλιτώσει κάποιον ἄλλον ἀπό τό μέλλον πού τοῦ εἶχε ἐπιφυλάξει ἡ μοῖρα καί ὅτι ὁ Πολυκράτης, καθ' ὅλα εὐτυχῆς, δέν θά μπορούσε παρὰ νά ἔχει κακό τέλος». Βιβλίο 3ο.
61. «Ἦταν ὅμως ἀδύνατον νά λυγίσουν οἱ Μοῖρες. Ὅτι αὐτές ἐπέτρεψαν ὁ θεός τό πραγματοποιήσε καί ἀντάμειψε τόν Κροῖσο· καθυστέρησε τρία χρόνια τήν πτώση τῶν Σάρδεων ἄς τό προσέξει καλά αὐτό ὁ Κροῖσος, νικήθηκε μέ τρία χρόνια καθυστέρηση ἀπό τό χρόνο πού εἶχε ὀρίσει ἡ μοῖρα». Βιβλίο 1ο.
62. Ἡ ἴδια ἰδέα ἐπανέρχεται διαρκῶς στούς τραγικούς. Πρβλ. παραδείγματος χάριν: «Οἱ θεοί, πρό πολλοῦ καθόρισαν τό πεπρωμένο τῶν Περσῶν καί τοὺς ὀρισαν ὡς ἔργο τοὺς πολέμους πού καταστρέφουν τά προχώματα, τίς πολυτάραχες κονταρομαχίες καί τήν ἀνατροπή τῶν πόλεων». Αἰσχύλος, *Πέρσαι*, στ. 101-107.
63. Ἑλεατική ρήτρα [ἔλλ. στό κ.] τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας. Πρβλ. G. Glotz, *La Solidarite de la Famille dans le Droit criminel en Grece*, pp. 244 sqq.
64. «Καί ἔτσι ὁ Γύγης ἐγίνε βασιλιάς. Ὅπωςδῆποτε ὅμως ἡ Πυθία προσέθεσε ὅτι οἱ Ἡρακληδεῖς θά ἔπαιωναν ἐκδίκηση ἀπό τήν τέταρτη γενεά τῶν ἀπογόνων του». Βιβλίο 1ο.
65. Βιβλίο 7ο.

66. Όσον αφορά την εξέλιξη της σημασίας αυτής της λέξης από τον Όμηρο μέχρι τον 5ο αι., προβλ. τό προλογικό κεφάλαιο και τό κέφ. II του IIIου μέρους της αξιοθαύμαστης εργασίας του L. Gernet, *Recherches sur le developpement de la Pensee juridique et morale en Grece*.
67. Προβλ. παραδείγματος χάριν, Βιβλίο 1ο.
68. Βιβλίο 1ο.
69. Βιβλίο 3ο.
70. Βιβλίο 1ο.
71. Βιβλίο 7ο.
72. Προβλ. μετάφραση Legrand, LVII, σ. 88, n. 1.
73. «Υπ' αυτές τις συνθήκες ή επιτυχία ευνοεί συνήθως εκείνους που έχουν τη βούληση να δράσουν, ενώ σ' εκείνους που ασκούν κριτική στά πάντα και βραδυπορούν δεν προσφέρεται από μόνη της... Γιατί ή επίτευξη μεγάλων πραγμάτων πρέπει να εξαγοράζεται με την ανάληψη μεγάλων κινδύνων». Βιβλίο 7ο.
74. «Είναι που όταν τό σκέφτομαι αυτό, απάντησε ό Ξερξης, μέ καταλαμβάνει θλίψη για τή βραχύτητα του ανθρώπινου βίου, επειδή από όλους αυτούς τους τόσο πολυάριθμους ανθρώπους σέ εκατό χρόνια δεν θά επιζεί κανείς». Βιβλίο 7ο.
75. Αϊας, στ. 758-761.
76. Βιβλίο 1ο.
77. Η ίδια ιδέα απαντάται και στον Αισχύλο: «Κολάκευα τον έαυτό μου, έγώ, πώς οί θεοί θά είχαν βαλθει από καιρό να τους αποτελειώσουν, άλλ' όταν σπεύδει κανείς μόνος του προς την καταστροφή του, τότε βάζουν ένα χέρι κι οί θεοί». *Πέρσαι*, στ. 741-742.
78. Βιβλίο 6ο.
79. Όσον αφορά την αντίθεση μεταξύ του τρόπου σκέψης και έκφρασης στον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη προβλ. κυρίως τίς πολύ ένδεικτικές παρατηρήσεις του R.W. Macan στο ήδη αναφερθέν κεφάλαιο της Cambridge Ancient History, vol. V και τή λεπτότατη και μετρημένη ανάλυση του A.W. Gomme, *The Greek Attitude to Poetry and History*, chap. I.
80. Βιβλίο 7ο. Προβλ. επίσης: «Αυτοί [οί Αθηναίοι] υπήρξαν πράγματι, απ' όσο ξέρουμε, οί πρώτοι απ' όλους τους Έλληνες που έσπευσαν έναντίον του έχθρου, οί πρώτοι που άντεξαν στη θέα του όπλισμού των Μήδων και των άνδρων που τον έφεραν όταν, μέχρι τότε, και μόνον στο άκουσμα του ονόματος των Μήδων τους Έλληνες τους κατέλαμβανε φόβος». Βιβλίο 6ο.
81. Βιβλίο 3ο.
82. Προβλ. Legrand, trad. Hist., t. III, p. 133, n. 1.
83. Προβλ., παραδείγματος χάριν, «είναι εύκολότερο, ως φαίνεται, να εξαπατήσει κανείς πολλούς ανθρώπους από τό να εξαπατήσει μόνον έναν: ό Αρισταγόρας δεν κατόρθωσε να εξαπατήσει τον Κλεομένη τον Λακεδαιμόνιο όταν ήταν μόνος του· τό πέτυχε όταν είχε να κάνει μέ τρεις μυριάδες Αθηναίων». Βιβλίο 5ο.
84. «Οί Λακεδαιμόνιοι κατάλαβαν ότι ό λαός της Αθήνας, όντας ελεύθερος, θά ήταν ικανός να παραβληθει μέ τό λαό της Σπάρτης, ενώ άν τον καταδυνάστευαν τύραννοι θά γινόταν ανίσχυρος και θά υπάκουε πρόθυμα». Βιβλίο 5ο.
85. «Λοιπόν, ή Αθήνα απέλάμβανε πλήρη ευημερία. Η ύπεροχή της ισότητας όμως δεν φαινόταν μόνον σέ μία μεμονωμένη περίπτωση, έκδηλωνόταν γενικά, παντού: κυβερνώμενοι από τυράννους οί Αθηναίοι δεν υπερέβαιναν στον πόλεμο κανέναν από

τους λαούς πού κατοικοῦσαν γύρω τους· ἀπαλλαγμένοι ἀπό τυράννους, ξεπέρασαν ὅλους τους ἄλλους κατὰ πολύ καί βρέθηκαν στήν πρώτη γραμμή». Βιβλίο 5ο.

86. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, «ἀποφασίσαμεν ὅτι τό πρῶτο πράγμα πού ἔπρεπε νά γίνει ἦταν νά τεθεῖ τέρμα στίς ἐχθρότητες καί τούς πολέμους πού τούς ὅπλιζαν ἐναντίον ἀλλήλων». Βιβλίο 7ο.

87. Βιβλίο 8ο.

88. Βιβλίο 7ο.

89. Βιβλίο 7ο.

90. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, τούς λόγους τοῦ Μαρκόνιου πρὸς τόν Ξέρξη: «Κι ὅμως οἱ Ἕλληνες, ἀπ' ὅ,τι ἀκούω νά λέγεται, συνηθίζουν νά ἐμπλέκονται σέ πολέμους ὑπό τίς πιό παράλογες συνθήκες, ἐπειδὴ τούς λείπει ἡ κρίση καί κάνουν βλακεῖες... Οἱ νικητές δέν ἀποσύρονται χωρίς μεγάλες ἀπώλειες· ὅσο γιά τούς ἡττημένους, οὔτε πού μπορῶ νά πῶ τίποτε γι' αὐτούς, ἀφανίζονται. Ἐφόσον μιλοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα θά ἔπρεπε νά θέτουν τέρμα στίς διαφορές τούς χρησιμοποιώντας κήρυκες καί ἀγγελιαφόρους ἢ ὅποιοδήποτε ἄλλο μέσο ἐκτός ἀπὸ τὰ ὅπλα...». Βιβλίο 7ο.

91. «Οἱ Θράκες ἀπαρτίζουν τόν πιό πολυάριθμο λαό τοῦ κόσμου, τουλάχιστον μετὰ τούς Ἰνδούς· ἂν ὑπάκουε σ' ἓναν μόνον ἡγέτη καί τόν ἐνέπνεε τό ἴδιο πνεῦμα αὐτός ὁ λαός θά ἦταν ἀήττητος καί κατὰ πολύ ἰσχυρότερος ὅλων τῶν ἄλλων, κατὰ τὴ γνώμη μου». Βιβλίο 5ο.

92. «Αὐτός [ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος] συμβούλευε τούς Ἴωνες νά δημιουργήσουν μία κοινὴ κυβέρνηση πού θά ἔδρευε στήν Τέω, ἐπειδὴ ἡ Τέως βρισκόταν στό κέντρο τῆς Ἰωνίας· οἱ ἄλλες πόλεις δέν θά ἔπαυαν νά εἶναι κατοικημένες καί θά ἐνεῖχαν θέση δήμων».

Βιβλίο 1ο.

93. «Ὅσο ἡ εἰρήνη ὑπερισχύει, μέ τὰ πλεονεκτήματά της, ἐναντι τοῦ πολέμου, τόσο ὑπερβαίνει σέ καταστροφικότητα ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τόν ἐξωτερικὸ πόλεμο ὅπου ὅλες οἱ φατρίες ἀπὸ κοινοῦ προστρέχουν ὑπέρ τῆς σωτηρίας τοῦ Κράτους». Βιβλίο 8ο.

94. «... καθὼς οἱ Ἕλληνες στό σύνολό τους ἔχουν τό ἴδιο αἷμα, μιλοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα, λατρεύουν τούς ἰδίους θεοὺς στὰ ἴδια ἱερά, κάνουν τίς ἴδιες θυσίες, ἔχουν τίς ἴδιες συνήθειες, τὰ ἴδια ἦθη, δέν θά ἦταν ἐπονείδιστο νά τούς προδίδαν οἱ Ἀθηναῖοι;». Βιβλίο 8ο.

95. Ορ. cit., τ. I., ρ. 337: «Ὅσον ἀφορᾷ τους ἐθνικούς ἀγῶνες, ἐκεῖνες τίς μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμῶν ἀλληλοσυγκρουόμενων, δέν συμβαίνουν πιά πρὶν ἀπὸ τόν Ἀλέξανδρο· ἔτσι ὁ Ἡρόδοτος μόνον ἦταν σέ θέση νά γράψει μιὰ ἀποκλειστικὰ ἐθνικὴ ἱστορία».

96. Βιβλίο 7ο.

97. «Ἡ Ἑλλάδα ἀνέκαθεν ζεῖ τὴ φτώχεια· ἄλλα στή φτώχεια προστίθεται τό θάρρος πού ἀποτελεῖ καρπὸ τῆς ὑπομονῆς καί τῶν αὐστηρῶν νόμων καί χάρη σ' αὐτό ἡ Ἑλλάδα ἀναχαιτίζει τὴ φτώχεια καί τὴν ὑποδούλωση σ' ἓναν μοναδικὸ κύριο». Βιβλίο 7ο.

98. Ορ. cit., pp. 139-140.